Toplumsal Dönüşümün Kültürel, İdeolojik ve Psiko-Sosyal Boyutları

Editör:
PROF. DR. MERYEM BULUT

BİDGE yayınları

BİDGE Yayınları

Toplumsal Dönüşümün Kültürel, İdeolojik ve Psiko-sosyal Boyutları

Editör: PROF. DR. MERYEM BULUT

ISBN: 978-625-8821-31-4

1. Baskı
Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL
Yayınlama Tarihi: 2026-06-25
BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374
Yayın hakları © BİDGE Yayınları
www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com
Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.
Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya / Ankara

İÇİNDEKİLER

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE ANNELİK ..1
TUĞÇE YILDIRIM DAL, ESRA ATEŞ

TÜRKİYE'DE ANNELİK MİTİNİN KÜLTÜREL VE DİNİ BOYUTLARI 20
TUĞÇE YILDIRIM DAL, ESRA ATEŞ

REKABET TOPLUMUNDA YAŞAMIN POLİTİKASI OLARAK BİLİŞSEL GELİŞTİRME 40
SELİN ATALAY

KİŞİLERARASI İLETİŞİMDE BARİYERLERE DAİR KURAMSAL BİR ANALİZ 80
İLHAN BİNGÖL

İDEOLOJİ, KÜLTÜR, ORGANİK ENTELLEKTÜELLER VE MEDYA BAĞLAMINDA GRAMSCİ'NİN HEGEMONYA OKUMASI 114
ESER KARATAŞ

KENTSEL ARAMA KURTARMA ÇALIŞMALARINDA GÖREV ALAN PERSONELİ BEKLEYEN RİSKLER 147
ERDEM SOYLU

BÖLÜM 1

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE ANNELİK

Tuğçe YILDIRIM DAL[1]
Esra ATEŞ[2]

Giriş

Annelik, yalnızca biyolojik bir deneyim değil; tarihsel, siyasal ve kültürel bağlam içerisinde anlam kazanan toplumsal bir kurumdur. Toplumsal cinsiyet rejimleri, aile yapıları ve devlet politikaları annelik rolünü yeniden üretmekte; bu rolü belirli dönemlerde farklı ideolojik çerçevelerle tanımlamaktadır. Modernleşme ve ulus-devlet inşa süreçleri ise anneliği özel alanın sınırlarından çıkararak kamusal ve siyasal bir kategoriye dönüştürmüştür (Kandiyoti, 1997; Yuval-Davis, 1997). Bu bağlamda annelik, yalnızca çocuk yetiştirme pratiği değil, ulusal kimliğin biyolojik ve kültürel yeniden üretimini sağlayan stratejik bir alan olarak ele alınmaktadır.

---

[1] Öğr. Gör, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Saç Bakımı ve Güzellik Hizmetleri, Tokat. tugce.yildirimdal@gop.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8732-6932
[2] Öğr. Gör, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Saç Bakımı ve Güzellik Hizmetleri, Tokat. esra.ates@gop.edu.tr, Orcid: 0009-0006-3570-9425

Türkiye'de annelik kavramının dönüşümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem modernleşme girişimlerinden başlayarak Cumhuriyet'in ulus-devlet projesine uzanan tarihsel süreklilik içerisinde incelenmelidir. II. Meşrutiyet sonrası dönemde kadınlık ve annelik rolleri modernleşme tartışmalarıyla birlikte yeniden tanımlanmış; kadın bedeni ve doğurganlık, toplumsal ilerleme ve milli kalkınma söylemiyle ilişkilendirilmiştir (Çakır, 1996; Duben & Behar, 1991). Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte ise annelik, sistematik bir ideolojik çerçeveye yerleştirilmiş; kadın, modern yurttaşın üreticisi ve ulusal değerlerin taşıyıcısı olarak konumlandırılmıştır (Toprak, 2015). Bu süreçte nüfus politikaları, sağlık reformları ve eğitim kampanyaları aracılığıyla annelik hem demografik hem de kültürel bir devlet meselesi hâline gelmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde annelik, milliyetçi söylemin merkezinde yer almış; "yeni nesil yetiştiren anne" figürü modernleşme projesinin temel taşı olarak kurgulanmıştır (Bora, 2005). Böylece annelik, modernleşme ile milliyetçiliğin kesişiminde, biyolojik yeniden üretimi siyasal ve kültürel yeniden üretimle bütünleştiren bir ideolojik kategoriye dönüşmüştür. 1980 sonrası feminist literatür ise bu kutsallaştırılmış annelik söylemini eleştirel bir perspektifle yeniden değerlendirmiş; anneliği bakım emeği, patriyarkal denetim ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri bağlamında tartışmaya açmıştır (Sancar, 2022).

Bu çalışma, Türkiye'de annelik kavramının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel dönüşümünü, modernleşme, milliyetçilik ve nüfus politikaları ekseninde incelemeyi amaçlamaktadır. Annelik söyleminin devlet ideolojisi, toplumsal cinsiyet rejimi ve ulus inşa süreciyle nasıl iç içe geçtiği analiz edilerek, anneliğin biyolojik bir rol olmanın ötesinde ideolojik ve siyasal bir kategori olarak nasıl kurumsallaştırıldığı ortaya konulacaktır.

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tarihsel literatür taraması ve doküman incelemesi yöntemiyle hazırlanmıştır. Nitel araştırmalar, toplumsal olguların tarihsel ve kültürel bağlamları içerisinde yorumlanmasına olanak sağlayan esnek ve yorumlayıcı bir yaklaşım sunmaktadır (Patton, 2002). Bu doğrultuda çalışmada Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e uzanan süreçte annelik kavramının geçirdiği dönüşüm; modernleşme, milliyetçilik, nüfus politikaları ve toplumsal cinsiyet rejimi bağlamında ele alınmıştır.

Araştırmada ayrıca eleştirel söylem analizi yaklaşımından yararlanılmıştır. Eleştirel söylem analizi, söylemlerin toplumsal güç ilişkileri ve ideolojik yapılarla nasıl iç içe geçtiğini inceleyen bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Fairclough, 1995). Bu kapsamda annelik söyleminin devlet ideolojisi, modern yurttaşlık anlayışı ve ulusal kimlik inşasıyla nasıl ilişkilendirildiği değerlendirilmiştir. Özellikle erken Cumhuriyet döneminde kadın ve annelik rollerinin eğitim politikaları, nüfus stratejileri ve modernleşme söylemleri aracılığıyla nasıl yeniden tanımlandığı literatürdeki tarihsel veriler üzerinden analiz edilmiştir.

Çalışmanın kuramsal arka planında toplumsal cinsiyet ve modernleşme literatüründen yararlanılmış; annelik, biyolojik bir rolün ötesinde tarihsel ve ideolojik olarak inşa edilen bir toplumsal kategori şeklinde ele alınmıştır (Kandiyoti, 1997).

Türkiye'de Annelik Kavramının Tarihsel Arka Planı

Türkiye'de annelik kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine uzanan tarihsel süreçte, toplumsal cinsiyet rejimi, aile yapısı ve devlet politikalarıyla iç içe biçimde şekillenmiştir. Osmanlı toplumunda annelik, daha çok aile içi roller ve dini normlar çerçevesinde tanımlanırken, Tanzimat sonrası modernleşme tartışmalarıyla birlikte kadınlık ve annelik kavramları kamusal söylemin parçası hâline gelmeye başlamıştır. Özellikle geç

Osmanlı döneminde yayımlanan kadın dergileri ve pedagojik metinler, anneliği "terbiyeci" ve "ahlaki rehber" rolüyle tanımlayarak modern aile ideolojisinin inşasında merkezi bir konuma yerleştirmiştir (Kurnaz, 1991; Demirdirek, 1993). Bu süreç, anneliğin yalnızca özel alan pratiği değil, toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan normatif bir kategori olarak düşünülmeye başlandığını göstermektedir (Yıldırım Dal & Yılmaz, 2025).

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte annelik, modernleşme ve ulus-devlet inşasının temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Cumhuriyet ideolojisi, kadını hem kamusal alanda görünür kılmayı hem de annelik rolü üzerinden "ideal vatandaş" yetiştirme sorumluluğunu yüklemeyi hedeflemiş; bu durum anneliği biyolojik bir olgunun ötesinde ideolojik bir konuma taşımıştır. Erken Cumhuriyet döneminde kadın, ulusun hem biyolojik hem kültürel yeniden üreticisi olarak tanımlanmış; annelik, modern yurttaşlık bilincinin kuşaklar arası aktarımını sağlayan bir araç olarak kurgulanmıştır (Sirman, 1989). Bu bağlamda kadın bedeni ve doğurganlık, yalnızca aile içi değil, aynı zamanda kamusal ve siyasal düzenin sürekliliği açısından stratejik bir alan olarak değerlendirilmiştir.

Anneliğin ulus inşası sürecindeki rolü, nüfus politikaları ve sosyal refah uygulamalarıyla daha da kurumsallaştırılmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde doğum oranlarının artırılmasına yönelik teşvikler, anne ve çocuk sağlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve aileyi merkeze alan sosyal politikalar, anneliği devlet destekli bir toplumsal görev alanına dönüştürmüştür (Özbay, 1999). Bu çerçevede annelik, biyopolitik bir düzenleme alanı olarak işlev görmüş; kadınların doğurganlık kapasiteleri ulusal kalkınma hedefleriyle ilişkilendirilmiştir. Nitekim modern devletin demografik kaygıları, anneliği bireysel tercih alanından çıkararak kolektif sorumluluk söylemi içine yerleştirmiştir.

1980 sonrası dönemde ise feminist literatür, anneliğin doğal ve değişmez bir kimlik kategorisi olarak sunulmasına eleştirel yaklaşmıştır. Türkiye'de feminist çalışmalar, anneliğin bakım emeği, görünmeyen ev içi iş yükü ve patriyarkal denetim mekanizmalarıyla nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymuştur (Tekeli, 1990). Ayrıca annelik deneyiminin sınıf, kentleşme ve neoliberal dönüşüm süreçleriyle birlikte farklılaştığı; modern anneliğin hem idealleştirilen hem de yoğun sorumluluklarla kuşatılan bir kimlik biçimi hâline geldiği vurgulanmaktadır (Coşar & Yeğenoğlu, 2011). Böylece annelik, yalnızca ulusal ideolojinin değil, aynı zamanda emek rejimleri, sosyal politika dönüşümleri ve kültürel temsil pratiklerinin kesişiminde ele alınması gereken çok katmanlı bir toplumsal olgu olarak değerlendirilmiştir (Yıldırım Dal & Yılmaz, 2025).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Annelik İdeolojisi

Osmanlı'nın son döneminden itibaren kadınlık ve annelik rolleri, modernleşme tartışmaları bağlamında yeniden tanımlanmaya başlanmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet sonrasında yayımlanan kadın dergileri ve eğitim reformları aracılığıyla annelik, yalnızca özel alanla sınırlı bir rol olmaktan çıkarılmış; toplumsal ilerlemenin ve milli kalkınmanın temel unsuru olarak kurgulanmıştır (Çakır, 1996; Demirdirek, 1993). Bu dönemde annelik, "milletin terbiyecisi" ve "ahlakın taşıyıcısı" olarak ideolojik bir anlam kazanmış; kadın bedeni ve doğurganlık kapasitesi, toplumsal düzenin sürekliliğini sağlayan stratejik bir alan olarak değerlendirilmiştir (Duben & Behar, 1991).

Bu bağlamda annelik, yalnızca bireysel bir kimlik kategorisi değil, modernleşme sürecinde devlet ve entelektüel elitler tarafından normatif olarak düzenlenen bir toplumsal sorumluluk alanı hâline gelmiştir. Kadınların eğitimine yapılan vurgu, onların kamusal alana doğrudan katılımından ziyade, modern ulusun ahlaki ve kültürel sermayesini yetiştirecek bilinçli anneler olarak

konumlandırılmalarına hizmet etmiştir. Böylece annelik, hem özel alanın düzenlenmesinde hem de kamusal alanın yeniden inşasında aracı bir ideolojik mekanizma olarak işlev görmüş; kadın bedeni modern ulus tahayyülünün biyolojik ve kültürel üretim alanı şeklinde yeniden anlamlandırılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte söz konusu ideolojik çerçeve daha kurumsal ve sistematik bir nitelik kazanmış; annelik, ulus-devlet inşasının kurucu unsurlarından biri olarak yeniden tanımlanmıştır. Kadın, modern yurttaşlığın biyolojik ve kültürel üreticisi olarak konumlandırılmış; sağlıklı, disiplinli ve milli değerlere bağlı nesiller yetiştirme sorumluluğu üzerinden kamusal bir misyonla donatılmıştır (Toprak, 2015; Kandiyoti, 1997). Bu süreçte doğurganlık, bireysel bir tercih alanı olmaktan çıkarılarak ulusal kalkınma, nüfus artışı ve toplumsal güç projeksiyonuyla doğrudan ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla annelik, salt biyolojik bir olgu değil; devletin nüfus politikaları, sağlık reformları ve eğitim programları aracılığıyla düzenlenen, normatif çerçevesi çizilmiş bir toplumsal görev alanına dönüşmüştür. Erken Cumhuriyet döneminde benimsenen pronatalist politikalar, kadın bedenini demografik stratejinin merkezine yerleştirirken, anneliği hem modernleşme ideolojisinin sembolik temsili hem de milli kalkınmanın işlevsel aracı olarak kurgulamıştır (Gelgeç Bakacak, 2009). Bu bağlamda annelik, modernleşme ile milliyetçi söylemin kesişiminde şekillenen, biyolojik yeniden üretimi siyasal ve kültürel yeniden üretimle bütünleştiren merkezi bir ideolojik kategori hâline gelmiştir.

Milliyetçilik ve "yeni nesil yetiştiren anne" söylemi

Erken Cumhuriyet döneminde milliyetçi ideoloji, anneliği yalnızca aile içi bir rol olarak değil, ulusun kurucu unsurlarından biri olarak yeniden tanımlamıştır. Kadın, ulusun biyolojik sürekliliğini sağlayan özne olmanın ötesinde, kültürel değerlerin, dil birliğinin ve

ahlaki normların kuşaklar arası aktarımından sorumlu temel aktör olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda annelik, modern yurttaşlık projesinin pedagojik ayağını temsil etmiş; "yeni nesil"in Cumhuriyet ideallerine uygun biçimde yetiştirilmesi annelerin asli görevi olarak kurgulanmıştır (Toprak, 2015; Çakır, 1996).

Milliyetçi söylem içinde kadın bedeni ve doğurganlık, nüfusun niceliği kadar niteliğini artırmaya yönelik stratejik alanlar olarak ele alınmıştır. Bu süreç, yalnızca pronatalist politikalarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda anneliğin bilimsel, hijyenik ve pedagojik normlarla düzenlenmesini içermiştir. Eğitim reformları, halk sağlığı kampanyaları ve aileye yönelik hukuki düzenlemeler aracılığıyla annelik kamusal denetime açılmıştır (Ertem, 2011). Böylece annelik, özel alanla sınırlandırılmış bir deneyim olmaktan çıkarılarak devletin ideolojik müdahalesine açık bir kamusal sorumluluk alanına dönüştürülmüştür. Bu çerçevede "ideal anne", modern, laik ve üretken yurttaş tipini yetiştirecek bilinçli bir özne olarak tasarlanmıştır (Bora, 2005). Ancak bu idealleştirme, kadınların kamusal görünürlüğünü artırırken toplumsal cinsiyetçi iş bölümünü yeniden üretmiştir. Nitekim milliyetçi modernleşme, kadını kamusal alanda sembolik olarak yüceltmiş; fakat annelik ve bakım emeği üzerinden aile içi sorumlulukları merkezî konumda tutmuştur (Kandiyoti, 1987). Bu durum, modernleşme ile ataerkil süreklilik arasındaki gerilimi görünür kılmaktadır.

Ayrıca milliyetçi annelik söylemi, yalnızca biyolojik yeniden üretimi değil; kültürel homojenliği de hedeflemiştir. Ulus-devlet inşası sürecinde kadın, ulusal kimliğin sınırlarını koruyan ve yeniden üreten bir figür olarak tanımlanmıştır (Yuval-Davis, 1997). Bu perspektiften bakıldığında annelik, hem biyopolitik bir düzenleme alanı hem de ulusal aidiyetin sembolik taşıyıcısıdır. Kadın bedeni ve annelik pratiği, devletin nüfus politikaları, eğitim müfredatı ve aile hukuku aracılığıyla disipline edilmiş; böylece milliyetçilikle iç içe

geçmiş devlet merkezli bir toplumsal cinsiyet rejimi kurumsallaştırılmıştır (Acar & Altunok, 2013).

Sonuç olarak erken Cumhuriyet döneminde annelik, milliyetçi ideolojinin hem biyolojik hem kültürel yeniden üretim stratejisinin merkezine yerleştirilmiş; bireysel bir deneyimden ziyade ulusal bir görev olarak tanımlanmıştır. Bu dönüşüm, modern yurttaşlık projesinin toplumsal cinsiyet temelli sınırlarını da ortaya koymaktadır.

Modernleşme ve kadın–anne rolü

Türkiye'de modernleşme, kadınların toplumsal statüsünü yeniden biçimlendirirken annelik rolünün hem bireysel hem de ulusal anlamını derinden etkilemiştir. Modernleşme söylemi, kadınlara hukuki ve kamusal haklar sağlamayı amaçlasa da, bu süreçte annelik hâlâ modern toplumun temel yapıtaşlarından biri olarak ideolojik bir kodla ilişkilendirilmiştir. Kadınların eğitim ve çalışma yaşamına katılımı artarken, annelik rolüne yönelik beklentiler toplumsal cinsiyet normlarıyla yeniden şekillenmiş; bu normlar modernleşme bağlamında hem geleneksel hem de yeni değerlerle çatışarak kadınların rol tanımlarını karmaşıklaştırmıştır (Gökkaya, 2024). Modernleşmenin aile yapısı üzerindeki etkisi, anneliğin yeniden anlamlandırılmasını zorunlu kılmıştır. Kadının "modern anne" rolü, modern kültürel normlara uyum sağlama ve ulusal gelişime katkı sunma gibi performatif sorumluluklarla ilişkilendirilmiştir (Bayer, 2020). Bu bağlamda annelik, yalnızca aile içinde bir bakım rolü olmaktan çıkarak toplumun yeniden üretimine katkı sağlayan bir kurum olarak görünür hale gelmiştir.

Çalışma yaşamına katılımın annelikle nasıl müzakere edildiğine dair araştırmalar, çalışan annelerin deneyimlerinin toplumsal cinsiyet beklentileri ile nasıl çatıştığını veya uzlaştığını göstermektedir. Akyol ve Arslan (2020) tarafından yapılan saha çalışması, ücretli işte çalışan annelerin anne kimliğini ve modern

çalışma yaşamını dengelemeye çalışırken yaşadıkları zorlukları ortaya koymaktadır; bu durum, modernleşme ile annelik arasında var olan gerilimin somut bir göstergesidir.

Ayrıca nitel araştırmalar, modernleşmenin annelik üzerindeki etkisinin sosyal ve kültürel boyutlarını da tartışmaktadır. Tunçdemir (2023) tarafından yapılan çalışma, anneliğin yalnızca doğuştan gelen bir rol olmayıp, toplumsal cinsiyet normları temelinde öğrenilen, içselleştirilen ve müzakere edilen bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, modernleşmenin annelik anlayışını dinamik bir olgu olarak şekillendirdiğini göstermektedir.

Modernleşme ve annelik arasındaki ilişki, aynı zamanda modern toplumda anne kimliği ile bireysel kimlik ve tüketim kültürü arasındaki etkileşimlere de işaret etmektedir. Feminist annelik perspektifiyle yapılan çalışmalar, modernleşmenin tüketim kültürü ve kimlik inşasıyla olan ilişkisini ele alarak, anneliğin gelenekselden modernin tüketim odaklı rolüne dönüşümünü tartışmaktadır (Baybars & Özhan-Dedeoğlu, 2021; Yılmaz, 2025). Böylece modernleşme, anneliği sadece bir toplumsal rol olarak değil, aynı zamanda kimlik, tüketim ve kültürel temsillerle iç içe geçmiş bir olgu olarak ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Annelik: Modern, Üretken ve Ahlaki Anne Figürü

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte annelik, yalnızca özel alana ait bir kimlik değil; ulus-devlet inşasının ideolojik bileşeni olarak yeniden tanımlanmıştır. Erken Cumhuriyet politikaları, kadını hukuki düzenlemelerle kamusal alana dâhil ederken, onu aynı zamanda modernleşme projesinin kültürel taşıyıcısı olarak konumlandırmıştır. Özellikle Türk Medeni Kanunu'nun kabulüyle aile yapısı seküler bir çerçeveye oturtulmuş; evlilik, boşanma ve velayet gibi konular yeniden düzenlenmiştir. Bu hukuki dönüşüm, kadının statüsünü güçlendirmekle birlikte anneliği ulusal

sorumlulukla ilişkilendiren yeni bir normatif çerçeve oluşturmuştur (Sirman,1989).

Cumhuriyet ideolojisinde “makbul anne”, modern, sağlıklı ve bilinçli çocuklar yetiştiren; ulusun geleceğini biyolojik ve kültürel olarak güvence altına alan figürdür. Bu anlayış, nüfus politikaları ve sağlık reformlarıyla desteklenmiş; annelik, demografik güç ile doğrudan ilişkilendirilmiştir (Hekimoğlu, 2025). Erken dönem pronatalist politikalar, doğurganlığı teşvik ederken anneliği kamusal söylemde yücelten bir dil üretmiştir (Acar ve Altunok, 2013). Böylece kadın bedeni, ulusal kalkınmanın biyopolitik bir unsuru olarak değerlendirilmiştir.

Bu dönemde annelik aynı zamanda ahlaki bir misyon olarak kurgulanmıştır. Cumhuriyet kadını, hem Batılı yaşam tarzını benimseyen hem de aile içinde milli ve ahlaki değerleri aktaran aracı konumundadır. Halkevleri ve kız enstitüleri gibi kurumlar aracılığıyla verilen eğitimler, anneliği bilimsel bilgi ve pedagojik normlarla yeniden tanımlamış; hijyen, çocuk bakımı ve ev ekonomisi gibi alanlar modern anneliğin temel bileşenleri olarak sunulmuştur (Durakbaşa, 2007). Bu çerçevede annelik, yalnızca doğal bir rol değil; öğrenilen, disipline edilen ve devlet politikalarıyla yönlendirilen bir toplumsal görev hâline gelmiştir.

Toplumsal cinsiyet perspektifinden bakıldığında ise bu süreç, kadına kamusal görünürlük kazandırırken geleneksel bakım emeğini yeniden üretmiştir. Modernleşme söylemi içinde kadın, bir yandan eğitimli ve bilinçli birey olarak idealize edilmiş; diğer yandan annelik üzerinden aile içi sorumluluklarla özdeşleştirilmiştir (Arat, 2000). Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde annelik, özgürleşme ve sınırlandırma dinamiklerini aynı anda barındıran çift yönlü bir dönüşüm alanı oluşturmuştur.

Sonuç olarak erken Cumhuriyet ideolojisi, anneliği modern, üretken ve ahlaki değerlerle donatılmış bir ulusal figür olarak inşa

etmiştir. Bu figür, yalnızca biyolojik yeniden üretimin değil; kültürel sürekliliğin ve ideolojik aktarımın da merkezinde konumlandırılmıştır.

Halkevleri, eğitim kampanyaları

Halkevleri, 1932 yılında kurulmuş ve Cumhuriyet ideolojisinin kültürel ve pedagojik taşıyıcısı olarak konumlandırılmıştır. Bu kurumlar, yalnızca okuma-yazma oranını artırmayı değil, aynı zamanda yeni rejimin değerlerini içselleştirmiş "makbul vatandaş" tipini inşa etmeyi hedeflemiştir. Halkevleri bünyesinde yürütülen konferanslar, kurslar, yayın faaliyetleri ve halk dershaneleri aracılığıyla ulus-devlet bilinci pekiştirilmiş; modernleşme söylemi gündelik yaşam pratiklerine taşınmıştır (Yenisoy Özkan, 2023).

Kadınlar bu sürecin merkezinde yer almıştır. Cumhuriyet modernleşmesi, kadını kamusal alana kısmen dâhil ederken, onu aynı zamanda aile kurumunun dönüştürücü öznesi olarak tanımlamıştır. Bu çerçevede kadın, hem ulusal kalkınmanın sembolü hem de kültürel aktarımın temel aracı olarak görülmüştür. Halkevleri'nde açılan biçki-dikiş, çocuk bakımı, ev ekonomisi ve sağlık kursları; kadının kamusal görünürlüğünü artırırken, annelik ve ev içi rollerini modern normlar doğrultusunda yeniden düzenlemiştir.

Benzer biçimde kız enstitüleri, modernleşmenin pedagojik laboratuvarları olarak işlev görmüştür. Bu kurumlar, öğrencilere Batılı yaşam tarzına uygun görgü kuralları, estetik anlayış ve ev idaresi bilgisi kazandırmayı amaçlamış; böylece "çağdaş anne" modelini kurumsal eğitim yoluyla üretmiştir (Toktaş ve Cindoğlu, 2026). Eğitim programlarında yer alan çocuk gelişimi, hijyen ve aile sağlığı dersleri, anneliği bilimsel bilgiyle desteklenen bir sorumluluk alanı olarak tanımlamıştır.

Bu bağlamda annelik, yalnızca biyolojik ya da duygusal bir kimlik değil; ulusal modernleşme projesinin stratejik bir bileşeni olarak kurgulanmıştır. Kadın, aile içinde Cumhuriyet ideolojisinin yeniden üreticisi olarak konumlandırılmış; ahlaki değerlerin, dil birliğinin ve ulusal bilincin çocuklara aktarılmasında asli rol üstlenmiştir. Böylece eğitim kampanyaları, toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmekten ziyade, onları modernleşme söylemi içinde yeniden tanımlamış ve kurumsallaştırmıştır.

Nüfus politikaları ve annelik

Cumhuriyet'in ilk on yıllarında Türk devlet elitleri, yeni kurulan ulus devletin nüfus yapısını güçlendirmeyi ulusal kalkınmanın ve güvenliğin temel unsuru olarak görmüştür. Bu bağlamda devlet, savaşlar, salgın hastalıklar ve göç gibi nedenlerle zayıfladığı düşünülen nüfusu hem nicelik hem nitelik açısından çoğaltmayı bir hedef olarak benimsemiştir. Erken Cumhuriyet devlet aygıtı, pronatalist (doğum artırıcı) nüfus politikalarını hem hukuki düzenlemelerle hem de sağlık ve eğitim kampanyalarıyla desteklemiştir; böylece çok çocuk sahibi olma ve sağlıklı nesiller yetiştirme idealleri ulusal bir görev olarak sunulmuştur. Bu çerçevede devlet, genç nüfusun arttırılmasıyla ekonomik üretkenlik, askeri güç ve ulusal dayanıklılık gibi alanlarda güçleneceğine inanmıştır (Saraçoğlu Gezer & Bölükbaşı Ertürk, 2023).

Bu süreçte nüfus politikaları iki yönlüdür: bir yandan doğum oranlarını yükseltmeyi hedefleyen hukuki ve sağlık odaklı uygulamalar yürürlüğe konulurken, diğer yandan 'sağlıklı birey' idealinin inşası devletin resmi söylemine yerleşmiştir. Örneğin sağlık politikaları, verem gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadeleyi ve doğum öncesi/sonrası bakım hizmetlerini içerirken, devletin resmi propagandası doğum ve annelik konularını vatandaşlıkla ilişkilendiren bir biçimde kurgulanmıştır. Halk sağlığı uygulamaları ve çocuk sağlığını destekleyen tedbirler, halk sağlığına duyarlı

vatandaş modeli ile birlikte modern devletin beklediği üretken annelik rolünü de teşvik etmiştir (İlikan Rasimoğlu, 2019).

Aynı şekilde akademik çalışmalarda, anne kimliğinin devlet tarafından toplumsal bir ideoloji olarak üretildiği ve doğurgan kadınların bu ideoloji kapsamında rol beklentisine tabi kılındığı vurgulanmaktadır. Cumhuriyet'in erken yıllarında modern devlet söylemi, kadınların ülke nüfusunun yeniden inşası sürecinde "çok çocuk doğuran üretken anne" profili etrafında şekillendirilmiştir. Bu ideolojik çerçeve içinde nüfus politikaları, sadece demografik büyüme aracı olmaktan öte, ulusal kimliğin sürdürülmesi ve sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi açısından önem kazanmıştır (Aydın, 2025).

Bu yaklaşımlar, dönemin sağlık ve sosyal politika literatüründe nüfus meselelerinin ulusal güvenlik, ekonomik büyüme ve toplumsal uyumla bağlantılı olarak algılandığını göstermektedir. Dolayısıyla annelik rolü, geleneksel aile kavramının ötesine geçerek modern Türk devletinin ulus inşa ideallerini somutlaştıran bir sosyal görev haline getirilmiştir.

SONUÇ

Türkiye'de annelik kavramının tarihsel seyri, biyolojik bir rolün ötesinde, siyasal ve ideolojik olarak inşa edilen bir toplumsal kategoriye işaret etmektedir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren modernleşme tartışmaları çerçevesinde yeniden tanımlanan annelik, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kurumsal bir devlet söylemine eklemlenmiş ve ulus-devlet inşa sürecinin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu süreçte kadın bedeni ve doğurganlık, yalnızca aile içi düzenin değil, aynı zamanda ulusal kalkınma, demografik güç ve kültürel sürekliliğin stratejik alanı olarak konumlandırılmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde annelik, modernleşme ve milliyetçilik ideolojilerinin kesişim noktasında şekillenmiş; "yeni nesil yetiştiren anne" figürü üzerinden hem biyolojik hem kültürel

yeniden üretim devlet politikalarının merkezine yerleştirilmiştir. Eğitim reformları, sağlık uygulamaları ve nüfus politikaları aracılığıyla annelik kamusal bir sorumluluk alanına dönüştürülmüş; böylece özel alan ile kamusal alan arasındaki sınırlar ideolojik olarak yeniden düzenlenmiştir. Kadın, modern yurttaşlığın üreticisi olarak tanımlanırken, annelik rolü normatif beklentilerle çerçevelenmiş ve toplumsal cinsiyet rejiminin kurucu bileşenlerinden biri hâline gelmiştir.

Modernleşme sürecinin ilerleyen aşamalarında kadınların eğitim ve çalışma yaşamına katılımı artmış olsa da, annelik rolüne atfedilen anlam bütünüyle ortadan kalkmamış; aksine yeni toplumsal koşullara uyum sağlayarak yeniden biçimlenmiştir. Çalışan annelik deneyimleri, modern bireysellik ile geleneksel bakım sorumlulukları arasındaki gerilimi görünür kılmış; annelik, hem özneleşme hem de toplumsal denetim mekanizmalarının iç içe geçtiği dinamik bir alan olarak varlığını sürdürmüştür.

1980 sonrası dönemde feminist kuramsal müdahaleler, anneliğin kutsallaştırılmış ve doğal kabul edilen bir rol olmaktan ziyade, toplumsal olarak inşa edilen ve patriyarkal ilişkiler ağı içerisinde şekillenen bir konum olduğunu ortaya koymuştur. Böylece annelik, yalnızca ulusal ideolojinin değil, aynı zamanda emek, bakım, kimlik ve beden politikalarının kesişiminde ele alınması gereken çok katmanlı bir olgu olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye'de annelik, tarihsel süreklilik ve dönüşüm dinamikleri içerisinde hem devlet ideolojisinin hem de toplumsal cinsiyet rejiminin yeniden üretildiği merkezi bir alan olarak varlık göstermiştir. Bu durum, anneliğin sabit ve değişmez bir kimlik kategorisi olmadığını; aksine her dönemin siyasal, ekonomik ve kültürel koşulları doğrultusunda yeniden tanımlanan ve müzakere edilen bir toplumsal kurum olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede annelik, Türkiye'nin modernleşme serüvenini ve ulus inşa

süreçlerini anlamada analitik bir anahtar kavram niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

Acar, F. & Altunok, G. (2013). The ‘politics of intimate’ at the intersection of neo-liberalism and neo-conservatism in contemporary Turkey. *Women's Studies International Forum, 41*(1), 14–23. https://doi.org/10.1016/j.wsif.2012.10.001

Akyol, A. & Arslan, M. (2020). The motherhood experiences of women employees: An interpretive field study in Turkey. *Ege Academic Review, 20*(4), 265–281. https://doi.org/10.21121/eab.671453

Arat, Y. (2000). From emancipation to liberation: The changing role of women in Turkey's public realm. *Journal of International Affairs, 54*(1), 107–123.

Aydın, H. (2025). Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde ailenin yeniden inşası. *İçtimaiyat (Aile Özel Sayısı)*, 409–428.

Baybars, M. & Özhan-Dedeoğlu, A. (2021). Consumptionscape of Turkish feminist mothers: negotiations between motherhood, consumer culture and feminist ıdeologies. *Istanbul Business Research*, *50*(1), 149-176.

Bayer, A. (2020). Modernleşme sürecinde aile: Değişen annelik ve babalık. *Tevilat*, *1*(1), 35-60.

Bora, A. (2005). *Kadınların sınıfı: ücretli ev emeği ve kadın öznelliğinin inşası*. İletişim yayınları.

Coşar, S. & Yeğenoğlu, M. (2011). New grounds for patriarchy in Turkey? Gender policy in the age of AKP. *South European Society and Politics*, *16*(4), 555-573.

Çakır, S.L (1996). *Osmanlı kadın hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım.

Demirdirek, A. (1993). *Osmanlı kadınlarının hayat hakkı arayışının bir hikâyesi*. İmge Kitabevi.

Duben, A. & Behar, C. (1991). *Istanbul households: Marriage, family and fertility, 1880–1940*. Cambridge University Press.

Durakbaşa, A. (2007). *Halide Edip: Türk modernleşmesi ve feminizm*. İletişim Yayınları.

Ertem, E. C. (2011). Anti-abortion policies in late Ottoman Empire and early Republican Turkey: Intervention of state on women's body and reproductivity. *Fe Dergi, 3*(1), 46–55. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000043

Gelgeç Bakacak, A. (2009). Cumhuriyet Dönemi kad›n imgesi üzerine bir değerlendirme. *Atatürk Yolu Dergisi*, *11*(44), 627-638. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000306

Gökkaya, V. B. (2024). Cam tavan, kadın ve ekonomik şiddet. *The Journal of Academic Social Science Studies*, *8*(26), 371-383.

Göle, N. (1996). *The forbidden modern: Civilization and veiling*. University of Michigan Press.

Hekimoğlu, G. (2025). Modernleşen kadın, uluslaşan annelik: Aile dergisi'nde kadınlık anlatıları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, *13*(44), 354-370.

İlikan Rasimoğlu, C. G. (2019). Erken Cumhuriyet Döneminde sağlıklı bireyin inşası: pronatalist politikalar, çocuk sağlığı ve verem. *İstanbul University Journal of Sociology*, *39*(2), 329-357.

Kandiyoti, D. (1997). Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler. *Metis Yayınları*.

Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet öncesinde Türk kadını (1839-1923)*. Aile Araştırma Kurumu Yayınları.

Özbay, F. (1999). Gendered space: A new look at Turkish modernisation. *Gender & History*, *11*(3), 555-568.

Sancar, S. (2022). *Türk modernleşmesinin cinsiyeti: Erkekler devlet, kadınlar aile kurar.* İletişim Yayınları.

Saraçoğlu Gezer, A. M. & Bölükbaşı Ertürk, A. (2023). Karabük'te Erken Cumhuriyet Dönemi'nde planlama alanı dışında gelişen yerleşme: Bayır Mahallesi. *Erdem*, *85*, 119-150. https://doi.org/10.32704/erdem.2023.85.119

Sirman, N. (1989). Feminism in Turkey: A short history. *New Perspectives On Turkey*, *3*, 1-34.

Tekeli Ş (1990) *1980'ler Türkiyesi'nde kadınlar*. In: Tekeli Ş (ed.) *1980'ler Türkiyesi'nde kadın bakış açısından kadınlar.* İstanbul, Turkey: İletişim Yayınları, pp. 15–47

Toktas, S. & Cindoglu, D. (2006). Modernization and gender: A history of girls' technical education in Turkey since 1927. *Women's History Review*, *15*(5), 737-749.

Toprak, Z. (2015). *Türkiye'de kadın özgürlüğü ve feminizm (1908-1935)* (Vol. 2). Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tunçdemir, N. O. (2023). Toplumsal cinsiyet ve annelik: Kadınların deneyimleri üzerinden nitel bir araştırma. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, *7*(1), 26-55.

Yenisoy Özkan, N. (2023). Kültür ve modernleşme aracı olarak halkevlerinin halk eğitimi faaliyetleri. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, *6*(2), 158-168. https://doi.org/10.59445/ijephss.1252330

Yıldırım Dal, T. & Yılmaz, D. (2025). *Kadın güzellik algısının tarihsel dönüşümü: Gelenekten moderniteye estetik kavramı*. In *Balkan 13th International Conference on Social Sciences Proceeding Book* (ss. 250-255). ISBN 978-625-5962-64-5.

Yılmaz, D. (2025). *Kozmetik reklamlarında kadın temsili: Feminist medya eleştirisi çerçevesinde bir değerlendirme*. In H. Çiftçi, G. Kuzucanlı & A. A. Tuğ Kızıltoprak (Eds.), *14. International "Communication in the New World" Congress Proceedings Book* (ss. 170–177). Kütahya Dumlupınar University. ISBN 979-8-89695-062-2.

Yuval-Davis, N. (1997). *Gender and nation*. Sage

BÖLÜM 2

TÜRKİYE'DE ANNELİK MİTİNİN KÜLTÜREL VE DİNİ BOYUTLARI

TUĞÇE YILDIRIM DAL[1]
ESRA ATEŞ[2]

Giriş

Annelik, Türkiye bağlamında yalnızca bireysel bir deneyim olarak ele alınamayacak, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ideolojik düzlemlerde inşa edilen çok katmanlı bir kimliktir. Kadınlığın "doğal" ve ideal formu olarak sunulan annelik, bireylerin toplumsal statüsünü belirleyen merkezi bir ölçüt olarak işlev görmektedir. Deniz Kandiyoti'nin (1987) vurguladığı üzere, Türkiye gibi ataerkil toplumlarda kadınların meşruiyet kazanması çoğunlukla annelik üzerinden gerçekleşmekte ve bu süreç, toplumsal cinsiyet ilişkilerini şekillendiren "ataerkil pazarlık" bağlamında okunabilmektedir.

[1] Öğr. Gör, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Saç Bakımı ve Güzellik Hizmetleri, Tokat. tugce.yildirimdal@gop.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8732-6932
[2] Öğr. Gör, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Saç Bakımı ve Güzellik Hizmetleri, Tokat. esra.ates@gop.edu.tr Orcid: Orcid: 0009-0006-3570-9425

Türkiye'de anneliğin idealize edilmesi, yalnızca geleneksel kültürel değerlerle değil, modernleşme süreçleri ve sosyo-ekonomik dönüşümlerle de ilişkilidir. Gonca Doğan Kutlu (2020), anneliğin akrabalık ve aile ilişkilerinde merkezi bir konum işgal ettiğini ve kültürel değerlerin aktarımında belirleyici bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, anneliğin özel alanla sınırlı kalmayıp toplumsal düzenin yeniden üretiminde aktif bir unsur olduğunu göstermektedir. Nursu Türk (2025) ve Ferhunde Özbay (2020) gibi güncel ampirik çalışmalar, anneliğin fedakârlık ve karşılıksız emek üzerinden tanımlandığını ve toplumsal beklentilerle güçlü bir biçimde desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Annelik, kültürel kodlar ve dini söylemler aracılığıyla normatif bir kimlik olarak da pekiştirilmektedir. Türkiye'de atasözleri ve deyimler, anne figürünü idealize ederek kuşaktan kuşağa aktarmakta ve fedakârlık, koşulsuz sevgi ve koruyuculuk gibi değerlerle ilişkilendirmektedir (Haktan Kaplan, 2025; Meliha Köse, 2025). Bu kültürel kodlar, dini referanslarla birleşerek anneliğin toplumsal olarak kutsallaştırılmasına katkı sağlamaktadır (Selman, 2018). Özellikle İslam kültüründe anne figürü, hem bireysel hem de toplumsal düzenin sürdürülmesinde merkezi bir rol üstlenmekte, dini metinler ve hadisler aracılığıyla toplumsal normların meşrulaştırılmasında etkin bir aktör olarak işlev görmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1992; Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011).

Günümüz bağlamında, geleneksel normatif söylemler dijital medya aracılığıyla yeniden üretilmekte ve "mükemmel anne" miti sosyal medya platformlarında görünürlük kazanarak anneler üzerinde yeni ve yoğun baskılar yaratmaktadır (Aka, 2025; Madge & O'Connor, 2006). Bu durum, anneliğin yalnızca bireysel bir deneyim olmaktan çıkarak, toplumsal olarak sürekli değerlendirilen ve performansa dönüştürülen bir kimliğe evrilmesine yol açmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'de annelik mitinin kültürel, dini ve medya temelli boyutları ele alınacak; fedakâr, acılı ve sabırlı anne arketipleri üzerinden anneliğin normatif ve idealize edilmiş temsilleri incelenecektir. Araştırmanın temel amacı, anneliğin toplumsal, kültürel ve ideolojik düzlemlerde nasıl inşa edildiğini ortaya koyarak, modern Türkiye'de kadın kimliği ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Annelik, Türkiye'de yalnızca bireysel bir deneyim değil; toplumsal, kültürel ve ideolojik olarak inşa edilmiş bir kimliktir. Bu inşa sürecinde annelik, kadınlığın en yüksek ve "doğal" formu olarak sunulmakta; kadınların toplumsal statüsü büyük ölçüde bu rol üzerinden tanımlanmaktadır. Deniz Kandiyoti (1987), Türkiye gibi ataerkil toplumlarda kadınların annelik üzerinden meşruiyet kazandığını ve bunun "ataerkil pazarlık" bağlamında okunabileceğini vurgular.

Türkiye'de anneliğin idealize edilmesi, yalnızca geleneksel yapıların değil, aynı zamanda modernleşme sürecinin de bir ürünüdür. Gonca Doğan Kutlu (2020), anneliğin Türkiye'de akrabalık ve aile ilişkileri içinde merkezi bir konumda olduğunu ve kültürel değerlerin aktarımında belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, anneliğin yalnızca özel alanla sınırlı kalmayıp toplumsal düzenin yeniden üretiminde aktif bir unsur olduğunu göstermektedir.

Güncel ampirik çalışmalar da bu idealizasyonun sürdüğünü ortaya koymaktadır. Örneğin Nursu Türk (2025), Türkiye'de kadın emeği ve bakım pratikleri üzerine yaptığı analizde, anneliğin fedakârlık ve karşılıksız emek üzerinden tanımlandığını ve bu durumun kadınların görünmeyen emeğini artırdığını belirtmektedir. Benzer şekilde Ferhunde Özbay (2020), Türkiye'de aile yapısı üzerine yaptığı çalışmalarda anneliğin hâlâ kadın kimliğinin merkezinde yer aldığını ve toplumsal beklentilerle güçlü biçimde desteklendiğini ifade etmektedir.

Ayrıca Türkiye'de yürütülen nitel araştırmalar, anneliğin kutsallaştırılmasının kadınlar üzerinde baskı oluşturabildiğini göstermektedir. Örneğin Dedeoğlu (2009), kadınların annelik rolünü toplumsal kabul görmek için içselleştirdiğini; ancak bu sürecin bireysel tercih alanlarını sınırlayabildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda annelik, hem yüceltilen hem de normatif olarak dayatılan bir kimlik haline gelmektedir.

1. Yöntem

Bu çalışma, nitel bir kavramsal çözümleme olup, Türkiye'de annelik mitinin kültürel, dini ve medyatik inşasını ilgili literatür ışığında betimsel ve yorumlayıcı bir yaklaşımla ele almaktadır. Çalışma kapsamında, atasözleri ve deyimler, dini metinler (Kur'an ayetleri ve hadis rivayetleri), televizyon dizileri, reklam filmleri ile sinema filmleri gibi farklı türdeki söylemler, doğrudan bir içerik analizi veya kodlama işlemine tabi tutulmaksızın, mevcut akademik literatürdeki tartışmalar üzerinden yorumlanmıştır.

Örneklem olarak, 2020-2025 yılları arasında yayınlanmış üç televizyon dizisi (*Kızılcık Şerbeti*, *Bahar*, *Yargı*), dört anne temalı reklam kampanyası (Beko, Hepsiburada, Paşabahçe, Pınar) ile yakın dönem Türkiye sinemasından üç film (*Kuru Otlar Üstüne*, *Karanlık Gece*, *Ayla: The Daughter of War*) belirlenmiştir. Bu yapımlar, farklı sosyo-kültürel arka planlardan anne figürlerini temsil etmeleri ve güncel medya söyleminde annelik mitinin nasıl yeniden üretildiğine dair literatürde sıklıkla referans verilen örnekler olmaları nedeniyle seçilmiştir. Dini metinlerin yorumlanmasında klasik ve çağdaş hadis şerhlerinden, atasözleri ve deyimlerin değerlendirilmesinde ise Türkçe atasözleri sözlüklerinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular, Deniz Kandiyoti, Pierre Bourdieu, Adrienne Rich ve Sylvia Walby gibi kuramcıların kavramları çerçevesinde tartışılmıştır.

2. Atasözleri ve Deyimlerde Annelik Mitinin Kültürel İnşası

Atasözleri ve deyimler, annelik mitinin kültürel olarak yeniden üretildiği iki temel sözlü anlatı formudur. Her iki yapı da toplumsal değerleri aktarmakla birlikte, işlevsel olarak farklılaşmaktadır: Atasözleri normatif ve öğretici bir çerçeve sunarken, deyimler gündelik dil içinde duygusal, ilişkisel ve deneyimsel anlamları yoğunlaştıran ifadelerdir. Bu yönüyle atasözleri anneliği tanımlayan kuralları üretirken, deyimler anneliğin nasıl hissedildiğini ve deneyimlendiğini yansıtmaktadır.

Ceylan (2021, s. 351), atasözlerini toplumun yaşam biçimini ve dünya görüşünü yansıtan kültürel göstergeler olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda atasözleri, anneliği fedakârlık, koşulsuz sevgi ve koruyuculuk üzerinden idealize eden normatif bir yapı kurmaktadır. “Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz”, “Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar” ve “Ana hakkı ödenmez” “Ana başa taç imiş, her derde ilaç imiş; bir evlat pir olsa da anaya muhtaç imiş” gibi ifadeler, anneyi eşsiz, vazgeçilmez ve kutsal bir konuma yerleştirmektedir. “Ana basar da kız incinmez” atasözü ise annenin koruyuculuğunu mutlaklaştırarak onu neredeyse hatasız ve zarar vermez bir figür olarak sunmaktadır.

Deyimler ise anneliğe ilişkin bu idealizasyonu daha çok duygusal ve gündelik deneyim üzerinden yeniden üretmektedir. “Ana şefkati”, “ana yüreği” ve “ana kucağı” gibi deyimler, anneliği merhamet, güven ve sığınma ile özdeşleştirerek güçlü bir duygusal çerçeve oluşturur. Bu ifadeler, anneliği yalnızca bir toplumsal rol değil, aynı zamanda doğal ve içgüdüsel bir özellik olarak konumlandırır.

Bununla birlikte deyimler, anneliğin sınırlandırıcı ve bireyselliği baskılayan yönlerini de görünür kılmaktadır. “Ana kuzusu olmak” ve “anasının dizinin dibinden ayrılmamak” gibi

deyimler, bireyin bağımlılığına ve özerklik eksikliğine işaret ederken; “anasına bak kızını al” ifadesi, kadını doğrudan annelik üzerinden tanımlayan indirgemeci bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu tür kullanımlar, kadının kimliğinin annelikle özdeşleştirilmesine hizmet etmektedir.

Atasözlerinde bu sınırlandırma daha sert ve normatif bir biçimde ortaya çıkmaktadır. “Kadının karnından sıpa, sırtından sopa eksik olmaz” gibi ifadeler, kadını hem doğurganlık hem de denetlenmesi gereken bir varlık olarak kodlamakta ve ataerkil ideolojiyi yeniden üretmektedir. Bu yönüyle atasözleri ve deyimler birlikte değerlendirildiğinde, anneliğin hem yüceltilen hem de sınırlandırılan çift yönlü bir söylem içinde inşa edildiği görülmektedir.

Türkiye’de yapılan çalışmalar da bu durumu desteklemektedir. Köse’nin (2025) araştırması, atasözlerinde anne figürünün büyük ölçüde fedakârlık ve koşulsuz sevgi ile temsil edildiğini ortaya koyarken, bu temsilin anneliği “doğal” ve “zorunlu” bir rol olarak meşrulaştırdığını göstermektedir. Selman (2018), dini ve kültürel söylemlerin iç içe geçerek bu kutsallaştırma sürecini güçlendirdiğini ifade etmektedir.

Modern dönemde ise bu söylem yalnızca sözlü kültürle sınırlı kalmamakta, dijital medya aracılığıyla da yeniden üretilmektedir. Tunçdemir (2023), kadınların anneliği hem bir kendini gerçekleştirme alanı hem de toplumsal baskı unsuru olarak deneyimlediklerini ortaya koyarken; Aka (2025), sosyal medyada “mükemmel anne” idealinin sürekli yeniden üretildiğini göstermektedir.

Bu süreci açıklamada Bourdieu’nün habitus kavramı önemli bir çerçeve sunar. Habitus, bireylerin toplumsal normları içselleştirerek doğal kabul etmelerini ifade eder. Bu bağlamda atasözleri normatif yapıyı kurarken, deyimler bu yapının gündelik

yaşamda nasıl hissedildiğini ve yeniden üretildiğini sağlar. Böylece annelik miti, hem bilişsel hem de duygusal düzeyde pekiştirilmiş olur.

Sonuç olarak atasözleri ve deyimler birlikte ele alındığında, anneliğin yalnızca idealize edilmiş bir değer değil, aynı zamanda toplumsal olarak sınırlandırılmış bir rol olarak inşa edildiği görülmektedir. Bu çift yönlü yapı, anneliğin hem kutsallaştırılmasına hem de kadın kimliğinin bu rol üzerinden tanımlanmasına hizmet etmektedir.

3. İslam Kültüründe Anne Figürü

İslam kültüründe anne figürü, yalnızca biyolojik bir ebeveynlik rolüyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda ahlaki rehberlik, dini eğitim ve toplumsal değerlerin aktarımı gibi çok katmanlı sorumlulukları içeren bir kimlik olarak inşa edilmiştir. Kur'an'da ebeveynlere iyi davranmayı emreden ayetler, özellikle annenin hamilelik ve doğum sürecinde üstlendiği fiziksel ve duygusal yükleri vurgulayarak anneliğe özel bir değer atfetmektedir (İsrâ 17:23; Lokman 31:14; Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011). Bu ayetlerde annenin yaşadığı zorlukların özellikle belirtilmesi, anneliğin İslam düşüncesinde neden ayrıcalıklı bir konuma yerleştirildiğini anlamak açısından önemlidir.

İslam düşüncesinde anne, çocuğun ilk sosyalleşme alanını oluşturan temel aktör olarak kabul edilir. Bu bağlamda annelik, yalnızca bakım verme pratiği değil; aynı zamanda dini, ahlaki ve kültürel normların aktarım süreci olarak işlev görmektedir. Çocuğun ilk dini bilgileri, değer yargıları ve davranış kalıpları büyük ölçüde anne aracılığıyla şekillendiği için annelik, toplumsal düzenin yeniden üretiminde kritik bir rol üstlenmektedir. Bu durum, anneliğin yalnızca özel alanla sınırlı kalmadığını, aksine kamusal düzenin sürekliliğiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Türkiye bağlamında dinin gündelik yaşam pratikleriyle iç içe geçtiğini ve bu durumun toplumsal rollerin "doğallaştırılması" sürecine katkı sağladığı ifade edilmektedir (Göle, 2016). Bu çerçevede annelik, dini referanslarla desteklenerek yalnızca "önemli" bir rol olmaktan çıkarılmakta, aynı zamanda "kaçınılmaz" ve "ideal" bir kadınlık biçimi olarak sunulmaktadır. Bu durum, anneliğin toplumsal olarak sorgulanmasının önüne geçen güçlü bir normatif zemin oluşturur.

Toplumsal cinsiyet çalışmaları, anneliğin yalnızca bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda ataerkil kültürün kadınları kamusal alanın dışına iten ideolojik bir söylem aracı olduğunu vurgular. Ataerkil söylem içinde annelik, bakım emeğiyle ilişkilendirilerek kadınlık kimliğinin temel özelliği olarak yüceltilmekte ve bu durum kadınların iş yaşamı, eğitim ya da kamusal alanda görünür rol almalarını sınırlandırmaktadır. Bu bağlamda Tuğrul'un saha çalışması, geleneksel, kültürel ve dini söylemlerin annelik rolünü kutsallaştırarak kadınların annelikle özdeşleşmesine yol açtığını ve bu eğilimin toplum içinde kadınları bakım sorumluluklarına hapseden bir algı yarattığını göstermektedir (Tuğrul, 2019). Buna paralel olarak, modern feminist çalışmalar anneliğin ataerkil normlarla şekillenen bir "iyi anne ideolojisi" olarak tanımlandığını vurgular; bu ideoloji, kadınların çocuk bakımını içsel bir zorunluluk ve doğal bir özellik gibi görerek onların kamusal rol alanlarını daraltır (örneğin, "iyi anne" söylemi kadınların toplumsal rollerinin sınırlandırılmasına katkı sağlar (Arendell, 2000: 1192). Ayrıca Ozansoy Tunçdemir'in nitel araştırması, kadınların annelik deneyimlerini toplumsal cinsiyet normları çerçevesinde yapılandırdıklarını ve bu yapılandırmanın hem içeriden hem dışarıdan gelen beklentilerle kadınların farklı rollerini sınırladığını ortaya koymuştur (Ozansoy Tunçdemir, 2024). Bu çalışmalar bir arada değerlendirildiğinde, anneliğin toplumsal ve kültürel normlar aracılığıyla yüceltilmesinin, kadınların kamusal alana katılımını

görünmez kılabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Ampirik çalışmalar da bu durumu destekler niteliktedir. Türkiye'de yapılan araştırmalar, anneliğin dini bir sorumluluk olarak algılanmasının kadınların bu rolü içselleştirme düzeyini artırdığını göstermektedir (Yıldız & Aydın, 2025). Bu bulgular, anneliğin yalnızca bireysel bir tercih değil; aynı zamanda dini normlar ve toplumsal beklentiler tarafından şekillendirilen bir kimlik olduğunu ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla İslam kültüründe anne figürü, hem yüceltilen hem de normatif olarak yapılandırılan bir kimliktir. Bu çift yönlü yapı, anneliğin aynı anda hem güçlendirici hem de sınırlandırıcı bir rol oynamasına neden olmaktadır.

3.1.Cennet Annelerin Ayakları Altındadır" Söyleminin Toplumsal Etkileri

İslam geleneğinde anneliğin kutsallaştırılmasının en yoğun sembolik ifadelerinden biri, "Cennet annelerin ayakları altındadır" şeklinde yaygınlaşan rivayettir. Akademik açıdan bu rivayetin kaynağı, senedi ve sıhhat derecesinin belirtilmesi gerekmektedir. Hadis, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inde (nşr. Şuayb Arnaût vd., Beyrut 1421/2001, c. III, s. 438) Câhime es-Sülemî'den şu şekilde rivayet edilmiştir: Câhime, Resûlullah'a gelerek cihada katılmak istediğini söyler. Hz. Peygamber "Annen var mı?" diye sorar. Câhime "Evet" cevabını verince, Peygamber "Ona hizmet et, zira cennet onun ayakları altındadır" buyurur.

Hadis âlimleri bu rivayetin sıhhati konusunda farklı değerlendirmeler yapmıştır. el-Heysemî (ö. 807/1405), *Mecmaʿu'z-zevâʾid*'inde (VIII, 137) isnadında yer alan ravilerin güvenilir olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Mevzûât* adlı eserinde (II, 207-208) bu rivayetin bazı varyantlarını zayıf bulmuş hatta uydurma olduğunu ileri sürmüştür. Ancak çağdaş hadis araştırmacısı el-Albânî (ö. 1999), rivayetin farklı tariklerinin

birbirini desteklediğini belirterek *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha*'sında (nr. 889) "sahih" hükmünü vermiştir. Sıhhat tartışmaları bir yana, bu söylemin toplumsal düzeyde anneliğin sorgulanamaz ve kutsal bir konuma yükseltilmesinde belirleyici bir rol oynadığı açıktır.

Bu söylem, toplumsal düzeyde birkaç önemli etki üretmektedir. İlk olarak, anneye duyulan saygı ve bağlılık dini bir yükümlülük haline gelmektedir. Bu durum, anne-çocuk ilişkisini yalnızca duygusal bir bağ olmaktan çıkararak ahlaki ve dini bir sorumluluk çerçevesine yerleştirir. Böylece annelik, yalnızca sevgi temelli bir ilişki değil, aynı zamanda kutsal bir görev olarak tanımlanır.

İkinci olarak bu söylem, anneliği fedakârlık ve özveri ile özdeşleştirerek ideal bir annelik modeli üretir. Bu modelde anne, kendi ihtiyaçlarını geri planda bırakan, çocuğu için her türlü zorluğa katlanan ve koşulsuz sevgi sunan bir figür olarak temsil edilir. Adrienne Rich (2021), anneliğin bu şekilde idealize edilmesinin, anneliği bir "kurum" olarak yapılandırdığını ve kadınlar üzerinde normatif baskı oluşturduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda kutsal annelik söylemi, anneliği yüceltirken aynı zamanda belirli davranış kalıplarını da zorunlu kılmaktadır.

Üçüncü olarak bu hadis, anneliğin toplumsal olarak içselleştirilmesinde güçlü bir ideolojik araç işlevi görmektedir. Pierre Bourdieu'nün "habitus" kavramı çerçevesinde, bu tür dini söylemler bireylerin düşünme ve davranma biçimlerini şekillendirerek anneliğin doğal ve sorgulanamaz bir rol olarak kabul edilmesine katkı sağlar. Bu süreçte annelik, kültürel ve dini normların kesişiminde yeniden üretilir (Bourdieu, 2014).

Son olarak Sylvia Walby (1998)'nin ataerkillik kuramı, bu söylemin yapısal boyutunu anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Walby'ye göre aile, ataerkil sistemin yeniden üretildiği temel alanlardan biridir ve annelik bu sistemin merkezinde yer alır.

Bu bağlamda anneliğin kutsallaştırılması, yalnızca dini bir değer atfetme değil; aynı zamanda toplumsal düzenin sürekliliğini sağlayan bir mekanizma olarak işlev görmektedir.

4. Türk Medyasında Anne Temsilleri

Medya, annelik kimliğinin toplumsal olarak inşasında yalnızca yansıtıcı bir araç değil, aynı zamanda aktif bir kurucu mekanizma olarak işlev görmektedir. Medya içerikleri, anneliğe ilişkin normları üretmekte, dolaşıma sokmakta ve meşrulaştırmaktadır. Feminist medya kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, toplumsal cinsiyet rollerinin medya aracılığıyla sürekli yeniden üretildiği görülmektedir (Gill & Gill, 2007; Yılmaz, 2025a; Yılmaz & Yıldırım Dal, 2025b).

Bu bölümde, 2020-2025 yılları arasında öne çıkan televizyon dizileri ve ulusal ölçekte yayınlanan reklam kampanyaları üzerinden annelik temsilleri incelenmekte; ayrıca sinema örnekleri aracılığıyla bu temsillerin kültürel sürekliliği tartışılmaktadır.

4.1.Televizyon Dizilerinde Anne Temsilleri

Türkiye'de televizyon dizileri, annelik temsillerinin en görünür olduğu alanlardan biridir. Dizilerde anne figürü çoğunlukla aile bütünlüğünü koruyan, duygusal emeği üstlenen ve fedakârlık üzerinden tanımlanan bir özne olarak kurgulanmaktadır (Yılmaz & Yıldırım Dal, 2025a). Bu temsil, anneliği yüceltirken aynı zamanda kadınların toplumsal rollerini belirli sınırlar içinde sabitlemektedir.

Örnek diziler incelendiğinde, anneliğin farklı ideolojik ve sınıfsal bağlamlarda çeşitlendiği görülmektedir. Kızılcık Şerbeti, anneliği modern-geleneksel ikiliği üzerinden karşıtlık içinde kurarken; Bahar, fedakâr anne mitini sorgulayan ve kadının bireysel kimliğini öne çıkaran bir anlatı geliştirmektedir. Yargı ise çalışan kadın/anne ile geleneksel anne figürü arasındaki gerilimi görünür

kılarak, anneliğin sınıfsal ve kültürel bağlamlara göre farklılaştığını ortaya koymaktadır.

Bu temsiller, Deniz Kandiyoti'nin (1987) "ataerkil pazarlık" kavramı ile birlikte düşünüldüğünde, kadınların annelik rolü üzerinden sistem içinde konumlandıklarını göstermektedir. Benzer şekilde Şirin Tekeli Sirman (2004), Türkiye'de kadın kimliğinin büyük ölçüde annelik üzerinden tanımlandığını vurgulamaktadır.

4.2.Reklamlarda Anne Temsilleri

Reklam söyleminde annelik, yalnızca duygusal bir rol olarak değil, aynı zamanda tüketim pratikleri üzerinden tanımlanan bir sorumluluk alanı olarak inşa edilmektedir. Anne figürü, "doğru tercihleri yapan bilinçli tüketici" kimliğiyle sunulmakta; bu durum anneliği neoliberal değerlerle ilişkilendirmektedir (Yılmaz, 2025b). Türkiye'de yapılan çalışmalar, reklamlarda anneliğin toplumsal cinsiyet normlarıyla birlikte yeniden üretildiğini göstermektedir (Yücebaş, 2019).

Ulusal reklam kampanyaları incelendiğinde üç temel temsil öne çıkmaktadır:

- **Fedakâr ve her an erişilebilir anne:** Türk Telekom reklamlarında görüldüğü gibi, annenin sürekli ulaşılabilir olması norm haline getirilmektedir.
- **Tükenmeyen emek ve performans öznesi olarak anne:** Beko kampanyalarında annelik, bitmeyen bir sorumluluk ve dayanıklılık metaforuyla sunulmaktadır.
- **Bilinçli ve dijital yetkin anne:** Hepsiburada ve Pınar örneklerinde annelik, çocuk gelişimi bilgisi ve dijital okuryazarlık ile ilişkilendirilmektedir.

Bu temsiller, anneliği yalnızca duygusal değil aynı zamanda performatif ve ölçülebilir bir role dönüştürmektedir.

4.3.Sinemada Annelik Temsilleri

Sinema, annelik mitinin daha derinlikli ve eleştirel biçimde işlendiği bir alan sunmaktadır. Türkiye sinemasında anne figürü çoğunlukla fedakârlık ve acı üzerinden temsil edilmekle birlikte, bazı filmler bu temsili sorgulayan anlatılar geliştirmektedir.

Örneğin Nuri Bilge Ceylan'ın *Kuru Otlar Üstüne* (2023) filminde, *Nuray* karakteri üzerinden kadının bedeni, travması ve toplumsal beklentiler arasında sıkışmış bir annelik hali sorgulanırken; Özcan Alper'in *Karanlık Gece* (2023) filminde ise anne figürü, geçmişle hesaplaşma ve suç psikolojisi bağlamında dolaylı bir biçimde hissedilmektedir. *Ayla: The Daughter of War* (2017) ise anneliği biyolojik bağın ötesine taşıyarak duygusal ve etik bir ilişki olarak yeniden tanımlamaktadır.

Bu filmler, anneliğin yalnızca kutsal bir rol değil, aynı zamanda yokluk, kayıp, baskı ve alternatif bağlanma biçimleri üzerinden de anlam kazandığını göstermektedir.

5. Medya Temsillerinden Arketiplere: Annelik Söyleminin Derin Yapısı

Yukarıda ele alınan televizyon, reklam ve sinema örnekleri, anneliğin farklı bağlamlarda nasıl temsil edildiğini göstermektedir. Ancak bu temsiller yalnızca yüzeyde çeşitlilik sunmakta; derin yapıda ise belirli tekrar eden kalıplar etrafında örgütlenmektedir. Bu noktada annelik temsillerini daha sistematik biçimde analiz edebilmek için arketipsel bir okuma gereklidir.

5.1.Fedakâr, Acılı ve Sabırlı Anne Arketipleri

Medya metinlerinde annelik temsilleri, belirli arketipler etrafında yoğunlaşarak toplumsal normların yeniden üretiminde işlev görmektedir. Türk medyasında öne çıkan başlıca arketipler fedakâr, acılı ve sabırlı anne figürleridir.

Fedakâr anne arketipi, en yaygın temsil biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu arketipte anne, kendi ihtiyaç ve arzularını geri plana iten ve tüm varlığını çocuğuna adayan bir özne olarak kurgulanmaktadır. Bu temsil, anneliği kutsallaştırırken aynı zamanda kadının bireysel kimliğini görünmez kılmaktadır. Bu noktada Sharon Hays'in (1996) "yoğun annelik ideolojisi", söz konusu temsil biçimini açıklamak açısından işlevseldir. Türkiye bağlamında bu ideoloji, kültürel değerlerle birleşerek daha güçlü ve sorgulanamaz bir norm haline gelmektedir (Kandiyoti, 1987).

Acılı anne arketipi, özellikle melodramatik anlatılarda belirginleşmektedir. Bu temsilde anne, kayıp, yoksulluk veya aile içi krizler üzerinden tanımlanan bir figürdür. Acı, burada yalnızca bir deneyim değil, aynı zamanda anneliğin anlam kurucu unsuru haline gelmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalar, bu temsil biçiminin izleyiciyle duygusal bağ kurmada merkezi bir rol oynadığını göstermektedir (Öz & Seçen, 2019). Bu durum, anneliğin acı ve fedakârlık üzerinden meşrulaştırıldığını ortaya koymaktadır.

Sabırlı ve katlanan anne arketipi ise bu iki temsilin tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu arketipte anne, karşılaştığı zorluklara direnmekten ziyade bunlara katlanan ve aile bütünlüğünü korumak adına kendi ihtiyaçlarını bastıran bir karakter olarak sunulmaktadır. Sabır ve katlanma, bireysel özellikler olmaktan çıkarak toplumsal olarak ödüllendirilen davranış kalıplarına dönüşmektedir. Deniz Kandiyoti'nin (1987) "ataerkil pazarlık" kavramı, kadınların bu tür stratejilerle sistem içinde varlık gösterdiğini açıklamaktadır.

Bu üç arketip birlikte değerlendirildiğinde, anneliğin yalnızca idealize edilmediği; aynı zamanda belirli davranış kalıpları içine yerleştirilerek sınırlandırıldığı görülmektedir.

5.2.Dijitalleşme ve "Mükemmel Anne" İdeali

Geleneksel medya temsillerine ek olarak, dijital medya annelik söylemini yeni bir boyuta taşımıştır. Sosyal medya platformları, anneliği görünür kılarken aynı zamanda yeni normatif baskılar üretmektedir.

Lynne S. Press'in (2006) "mükemmel annelik" miti, dijital çağda daha yoğun biçimde yeniden üretilmektedir. Bu bağlamda anneler, yalnızca çocuklarını yetiştirmekle değil, bu süreci estetik, düzenli ve toplumsal olarak onaylanabilir biçimde sunmakla da yükümlü hale gelmektedir.

Clare Madge ve Henrietta O'Connor (2006), dijital ortamların anneler için hem destek hem de denetim alanı yarattığını ortaya koymaktadır. Bu durum, anneliğin bireysel bir deneyim olmaktan çıkarak sürekli gözlemlenen ve değerlendirilen bir performansa dönüşmesine yol açmaktadır.

Genel Değerlendirme

Türk medyasında annelik temsilleri; fedakârlık, acı ve sabır ekseninde şekillenen arketipler ile dijital çağda ortaya çıkan "mükemmel anne" ideali arasında çok katmanlı bir yapı sergilemektedir. Bu yapı, anneliği hem kutsallaştırmakta hem de normatif sınırlar içine hapsetmektedir.

Dolayısıyla medya, anneliği yalnızca temsil eden bir alan değil; aynı zamanda bu temsilleri standartlaştıran, içselleştiren ve yeniden üreten güçlü bir ideolojik aygıt olarak işlev görmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'de anneliğin toplumsal, kültürel ve dini boyutları çerçevesinde nasıl inşa edildiğini kapsamlı biçimde ele almıştır. Elde edilen bulgular, anneliğin yalnızca bireysel bir deneyim olmadığını; aksine kültürel kodlar, dini referanslar ve medya temsilleri aracılığıyla normatif ve idealize edilmiş bir kimlik olarak sürekli üretildiğini göstermektedir. Annelik, fedakârlık, sabır

ve özveri gibi değerlerle yüceltilirken, aynı zamanda kadınların toplumsal ve kamusal alanlarda görünürlüğünü sınırlayan bir norm olarak işlev görmektedir.

Medya ve sosyal medya, bu normatif yapıyı yeniden üreterek, anneliğin performatif ve görünür bir kimlik haline gelmesine katkıda bulunmaktadır. Dijital platformlar aracılığıyla ortaya çıkan "mükemmel anne" miti, geleneksel normların modern bir versiyonu olarak kadınlar üzerinde hem destekleyici hem de baskılayıcı bir rol oynamaktadır. Bu durum, anneliğin hem içsel bir tatmin kaynağı hem de toplumsal beklentiler tarafından sürekli denetlenen bir sorumluluk alanı olarak deneyimlenmesine yol açmaktadır.

Öte yandan çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli bulgu, anneliğin kültürel ve dini referanslarla şekillenen çok katmanlı bir kimlik olmasıdır. Bu çift yönlü yapı, anneliğin güçlendirici ve sınırlandırıcı boyutlarını aynı anda barındırmakta; kadınlar hem toplumsal değerler üzerinden prestij kazanmakta hem de bireysel tercih alanlarının daralmasıyla karşılaşmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'de annelik miti, kadın kimliğinin merkezi bir boyutunu oluşturmakta, ancak bu merkezilik kadınların farklı toplumsal rollerini sınırlayabilmektedir. Annelik, kültürel ve dini kodlarla desteklenen normatif bir yapı olarak hem bireylerin hem de toplumsal sistemin sürekliliğini şekillendiren güçlü bir ideolojik araçtır. Bu bağlamda anneliğin yeniden düşünülmesi, kadınların farklı kimlik ve rollerle kendilerini ifade edebilme alanını genişletmek için kritik bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel. (2001). *el-Müsned* (Ş. Arnaût v.dğr., nşr.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Aka, L. B. (2025). Sosyal medya ve Instagram anneleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (17), 194-217.

Arendell, T. (2000). Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship. Journal of Marriage and the Family, 62(4), 1192-1207.

Bourdieu, P. (2014). *Eril tahakküm* (B. Yılmaz, Çev.). Bağlam Yayıncılık.

Ceylan, F. (2021). Türk kültüründe iknanın atasözleri bağlamında incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45), 347-362. https://doi.org/10.52642/susbed.929900

Dedeoğlu, S. (2009). Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye'de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı. *Çalışma ve Toplum*, *2*(21), 41-54.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2011). *Kur'an-ı Kerim meali*. Ankara: DİB Yayınları.

Doğan Kutlu, G. (2020). *Kadın akademisyenlerin annelik ve çocuk kavramlarına yükledikleri anlam ile kadın kimliği arasındaki ilişkiler* (Yüksek lisans tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Araştırmaları Anabilim Dalı.

el-Albânî, M. N. (1995). *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif.

el-Heysemî, N. (1994). *Mecmaʿu'z-zevâʾid ve menbaʿu'l-fevâʾid*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Gill, R. & Gill, R. C. (2007). *Gender and the Media*. Polity.

Göle, N. (2016). Modern mahrem: Medeniyet ve örtünme. İstanbul: Metis Yayınları.

Hays, S. (1996). *The cultural contradictions of motherhood*. Yale University Press.

İbnü'l-Cevzî, A. (1992). el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem (Muhammed Abdülkadir Ata, Thk.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kandiyoti, D. A. (1987). Emancipated but unliberated? Reflections on the Turkish case. Feminist Studies, 13(2), 317-338. https://doi.org/10.2307/3177804

Kaplan, H. (2025). Çerçeve (Frame) Teorisi Bağlamında Türk Atasözlerinin Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *34*(2), 1250-1268.

Köse, M. (2025). Aile İçinde Kadınlara Yüklenen Rol ve Sorumlulukların Türk Kültür Kodları Perspektifinden Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *26*(Özel Sayı), 2039-2063.

Madge, C. & O'connor, H. (2006). Parenting gone wired: empowerment of new mothers on the internet?. *Social & Cultural Geography*, *7*(2), 199-220.

Tunçdemir, N. O. (2023). Toplumsal Cinsiyet ve Annelik: Kadınların deneyimleri üzerinden nitel bir araştırma. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, *7*(1), 26-55. https://doi.org/10.33708/ktc.1379935

Öz, G. & Seçen, D. (2019). Türk sinemasında kadının temsil sorununa alternatif bir yöntemle bakmak: Bechdel Test. *Erciyes İletişim Dergisi*, *6*(1), 467-486.

Özbay, F. 2020. "Kadınların ev içi ve ev dışı uğraşlarındaki değişme." In Ş. Tekeli (ed.), 1980'ler Türkiye'sinde kadın bakış açısından kadınlar, [pp. 115–140]. İstanbul: İletişim Yayınları.

Press, A. L. (2006). The mommy myth: The idealization of motherhood and how it has undermined women. *NWSA Journal*, *18*(2), 235-236.

Rich, A. (2021). *Of woman born: Motherhood as experience and institution*. WW Norton & Company.

Selman, A. (2018). Aile–din ilişkisi ve aile içi roller. Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi, 4(1), 13–20.

Sirman, N. (2004). Kinship, Politics, and Love: Honour in Post-Colonial Contexts–The Case of Turkey. *Violence in the name of honour: Theoretical and political challenges*, 39-56.

Tuğrul, Y. G. (2019). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadınların Annelik Deneyimleri Üzerine Bir Saha Çalışması. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, *3*, 71-90.

Tunçdemir, N. O. (2023). Toplumsal Cinsiyet ve Annelik: Kadınların deneyimleri üzerinden nitel bir araştırma. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, *7*(1), 26-55.

Türk, N. (2025). *Görünmeyen emek bağlamında kadınların ev içi emeği ile istihdam arasındaki ilişki: Nitel bir çalışma* (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı.

Walby, S. (1998). Theorizing Patriarchy Oxford Blackwell.

Yıldız, S. & Aydın, A. R. (2025). Annelik fonksiyonu ve dindarlık ilişkisi üzerine nicel bir araştırma. *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi, 5*(2), 1–31. https://doi.org/10.62297/idrak.1658757

Yılmaz, D. (2025a). Kozmetik reklamlarında kadın temsili: Feminist medya eleştirisi çerçevesinde bir değerlendirme. In H.

Çiftçi, G. Kuzucanlı & A. A. Tuğ Kızıltoprak (Eds.), *14th International "Communication in the New World" Congress (Proceedings Book)*. Kütahya Dumlupınar University. ISBN: 979-8-89695-062-2.

Yılmaz, D. (2025b). Doğal ve organik kozmetik ürünlerde tüketici algısı: Toplumsal cinsiyet ve medya etkisi bağlamında nitel bir inceleme. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, *18*(3), 637-674. https://izlik.org/JA84CU22RH

Yılmaz, D. & Yıldırım Dal, T. (2025a). Yeşilçam filmlerinde ataerkil toplumun kadın başrollere bakışı: 1968-1980 dönemi. In M. Saremí (Ed.), *World Women Studies Conference-VIII (Proceedings Book)*. Antalya, Türkiye. ISBN: 979-8-89695-045-5.

Yılmaz, D. & Yıldırım Dal, T. (2025b). Kozmetik reklamlarında idealize edilmiş kadın imajı ve tüketici üzerindeki etkileri: Nitel bir araştırma. In G. Gürçay (Ed.), *Balkan 14th International Conference on Social Sciences Proceedings (Proceedings Book)*. Skopje, North Macedonia. ISBN: 978-625-5694-40-9.

Yücebaş, S. (2019). Kadının İmkânsız Tamlığı Olarak Annelik: Reklamlarda Anneler. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 31, 577-600. https://doi.org/10.31123/akil.460441

BÖLÜM 3

REKABET TOPLUMUNDA YAŞAMIN POLİTİKASI OLARAK BİLİŞSEL GELİŞTİRME

SELİN ATALAY[1]

Giriş

Modern biyomedikal toplum, zihin ve bedeni birbirinden ayıran bir düşünsel zeminde şekillenmiş (Descartes, 1996; Mehta, 2011); zaman içinde zihni giderek beyin ve nörolojik süreçler üzerinden tanımlayan anlayış egemen düşünsel çerçeve haline gelmiştir. Zihnin bu biçimde nörolojik bir nesneye dönüşmesi, nörobilim ve nöroteknolojinin gelişimini hızlandırırken, beyin müdahale edilebilir ve optimize edilebilir bir performans alanı olarak yeniden konumlandırılmıştır (Rose & Abi-Rached, 2013). Günümüzün rekabet üzerine kurulu neoliberal toplum modelinde (Read, 2009) performans, yalnızca spor gibi açık rekabet alanlarıyla sınırlı kalmamakta; dikkat, odaklanma ve bilişsel dayanıklılık gibi zihinsel süreçler de toplumsal beklentilerin merkezine yerleşmektedir. Bu bağlamda bilişsel performansın artırılmasına yönelik pratikler ve bilişsel geliştirme güncel bir toplumsal tartışma alanı olarak öne çıkmıştır (Lucke, Bell, Partridge, & Hall, 2011).

[1] Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, selin.atalay@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7095-6396

Zihinsel performansın bu biçimde ele alınması, bilişsel süreçlerin tıbbi bir çerçevede tanımlanmasıyla ilişkilidir (Maturo, 2013). Bu durum yaşamın ve insan kapasitesinin yönetimini merkezine alan biyoiktidar rasyonalitesiyle paralellik göstermektedir (Rose & Abi-Rached, 2013). Biyoiktidar, nüfusu oluşturan bireylerin yalnızca hastalık ve ölümle ilişkili süreçlerini değil, aynı zamanda üretkenliklerini, dayanıklılıklarını ve potansiyellerini düzenlemeyi hedefleyen bir yönetme biçimi olarak işlemektedir (Foucault, 2008). Bu bağlamda dikkat, odaklanma ve bilişsel verimlilik gibi zihinsel özelliklerin tıbbi terimler aracılığıyla ele alınması, biyoiktidarın yaşamı optimize etmeye yönelik daha geniş stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Zihinsel performansın tıbbi müdahalenin meşru bir alanı haline gelmesi, ileride ele alınacak tıbbileştirme ve farmasötikalizasyon süreçleriyle iç içe ilerleyen bu yönetimsellik biçiminin güncel bir görünümünü olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, bilişsel performansın tıbbi bir sorun olarak ele alınmasını ve geliştirilebilir bir alan haline gelmesini, bireysel tercihlerden ziyade biyoiktidarın yaşamı düzenleme biçimleriyle ilişkili yapısal bir dönüşüm olarak ele almaktadır. Michel Foucault'nun biyoiktidar kavramsallaştırması, nüfusun üretici potansiyelinin geliştirilmesine yönelen bir yönetme rasyonalitesine işaret etmektedir. Bu çalışmada, söz konusu rasyonalitenin günümüz biyomedikal toplumunda aldığı biçimler, yaşamın ve kapasitenin optimizasyonu kavramı etrafında tartışan Nikolas Rose'un katkılarıyla ele alınmaktadır. Çalışma kapsamında bilişsel geliştirme, yalnızca bireysel bir tercih ya da etik bir ikilem olarak değil, rekabet verimlilik ve başarı normlarının farklı toplumsal alanlarda farmasötik araçlar yoluyla yeniden üretildiği bir iktidar tekniği, yaşamın politikası olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada bilişsel performansı arttırmada kullanılan reçeteli ilaçlara ilişkin bir tartışma yürütülecektir. Bu tartışmada, ilk

olarak tıbbileştirme, farmasötikalizasyon ve biyotıbbileştirme kavramları çerçevesinde bu müdahalelerin sosyolojik arka planı tartışılmaktadır. Sonraki bölümde biyoiktidar, serebral özne ve yaşamın politikası kavramları üzerinden bilişsel geliştirmeye yönelik kuramsal bir çerçeve oluşturulmaktadır. Bir sonraki bölümde, farmakolojik bilişsel geliştirmeye ilişkin dünya genelinde gerçekleştirilmiş çalışmalar üzerinden böylesi bir kullanımın nedenleri, ülkelerde değişen kullanım oranları göz önünde bulundurularak tartışılmakta, bu alanda ortaya çıkan biyoetik tartışmalara yer verilmektedir. Son olarak bilişsel geliştirme, biyoekonomik piyasa dinamikleri, neoliberal toplumun rekabet ideali ve bu bağlamda yaşamın politikası çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Kavramsal Çerçeve: Tıbbileştirme, farmasötikalizasyon ve Biyotıbbileştirme

Dünya genelinde 20. Yüzyılın ikinci yarısı itibariyle farklı sağlık sorunlarının tanımlanması ile yeni hastalık kategorileri ortaya çıkmaktadır (Ballard & Elston, 2005). Hastalık kategorilerinin sayısındaki artış daha çok ruh sağlığı alanında gerçekleşirken, insan tutumları ve davranışlarının artan bir şekilde tıbbi kontrole konu olduğu fikri, tıbbileştirme kavramı üzerinden ele alınmaktadır (Atalay, 2020). Conrad (2007, 2013) tıbbileştirmeyi, toplumsal sorunların tıbbi durumlar olarak çerçevelenmesi yoluyla tıbbın etki alanının genişletilmesini ifade eden bir ‘tıbbi hale getirme’ süreci olarak tanımlamaktadır. Tıbbileştirme, gündelik yaşamda karşılaşılan sorunların giderek artan biçimde tıbbi bir çerçeve içinde ele alınmasını, bu sorunların tıbbın egemenlik, etki ve gözetim alanına dahil edilmesini ifade etmektedir (Ballard & Elston, 2005). Bu süreçte, toplumsal olgular ve insan deneyimleri hastalık kategorileri altında yeniden tanımlanmakta ve tıbbi müdahalenin konusu haline gelmektedir (Barker, 2010).

Dünya genelinde hastalık/ bozukluk kategorilerindeki artışı, ilaç kullanımında yaşanan artış izlemektedir. Tıbbi teknolojinin gelişmesi ile birlikte özellikle yeni hastalık kategorilerine yönelik ilaçların kullanımında artışın yanında geçmişte ilaç yoluyla tedavi edilmeyen hastalıkların da tedavisinde ilaç kullanımı öne çıkmaktadır (Bell & Figert, 2012). İlaçlar gündelik yaşamın sorunları karşısında çaresiz kalan birçok insan için önemli bir çözüm haline gelmektedir. Bu durum farmasötikalizasyon kavramı ile, yani toplumsal sorunların çözümünde ilaç temelli çözümlere yönelme ile, tanımlanmaktadır (Abraham, 2010; Busfield, 2006). Farmasötikalizasyon, fiziksel ve toplumsal durumların, ilaç temelli çözümler gerektiren tıbbi sorunlar olarak çerçevelenmesini ifade eden süreçlere karşılık gelmektedir (Dertadian, 2023). Williams ve arkadaşları (2011) farmasötikalizasyonu, insan durumlarının, kapasitelerinin ve gündelik yaşamdaki olağan farklılıkların ilaç yoluyla müdahale için fırsat alanlarına dönüştürülmesi olarak kavramsallaştırmaktadır. Farmasötikalizasyon, tıbbileştirmenin başlıca itici güçlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Hofmann, 2016). Conrad (2013) ise farmasötikalizasyonun, tıbbileştirmenin küreselleşmesinde belirleyici bir rol oynadığını ileri sürmektedir.

İlaç kullanımı, reçetesiz ilaç kullanımı dışında farklı durumların tedavisi için geliştirilmiş reçeteli ilaçların reçete dışında kullanılması temelinde de artış göstermektedir. Bu durum için daha çok halk sağlığı çalışmalarında kullanılan kavram ilaç suistimali ya da kötüye kullanımıdır (Kaye & Darke, 2012). Sosyal bilim çalışmalarında ise 'tıbbi olmayan ilaç kullanımı' (nonmedical use) kavramı kullanım alanı bulmaktadır. Tıbbi olmayan kullanım kavramı bireylerin, bir tıbbi durumu, reçete yazma yetkisine sahip bir sağlık profesyonelinin onayı olmaksızın kendi başlarına tedavi etmeye çalıştıkları durumları, ayrıca ilaçların öforik etkiler elde etme amacıyla kullanılmasına karşılık gelmektedir (Novak vd., 2016). Bu kavram, insan failliğine vurgu yaparak, bireylerin ilaçları kendi

kendini tedavi etme amacıyla kullanabildiklerini ve bu kullanım biçiminin, ilaçların öngörülen tıbbi amaçlarını ikincil hale getirebildiği ya da geçersiz kılabildiği kabulünü merkeze almaktadır (Dertadian, 2023).

Bir süreç olarak tanımlanan tıbbileştirmede belirli insan davranışlarının ve tutumlarının artan ya da azalan bir biçimde tıbbi terimler ile ele alınması, tıbbi sorun olarak görülmesi ve böylelikle tıbbi tedavi yani kontrol sürecine tabi olması söz konusudur (Conrad, 2007). Bir durum tıbbileştirilebildiği gibi tarihte farklı örneklerde (engellilik, eşcinsellik) olduğu gibi tıbbi olmaktan çıkarılabilmektedir (Ballard & Elston, 2005). Tıbbileştirme, sabit ve tekil bir durumdan ziyade bir süreklilik üzerinde ilerleyen bir süreçtir. Bazı durumlar tamamıyla tıbbileştirilmişken (örneğin şizofreni), bazıları kısmi biçimde tıbbileştirilmiştir (örneğin DEHB), diğerleri ise tartışmalı kalmış ya da düşük düzeyde tıbbileştirilmiştir (örneğin internet bağımlılığı). Tıbbileştirme düzeyleri farklılaşsa da farklı düşünürler günümüzdeki temel eğilimin daha fazla alanın tıbbileştirilmesi yolunda olduğunu ileri sürmektedir (Clarke vd., 2003; Illich, 1976; Zola, 1972).

Yakın dönemde çeşitli insan duyguları (utangaçlık) ya da yaşam döngüsünün doğal sınırları (yaşlanma) tıbbileştirmeye konu olurken, tıbbileştirmenin gerçekleştiği bir başka alan sağlıklı insanların geliştirilmesidir. Biyotıbbileştirme olarak da adlandırılan bu durumda, farklı bozuklukların tedavisi için geliştirilen tıbbi teknolojinin, insanların kendilerini geliştirme/değiştirme/ iyileştirmesinde kullanılması söz konusudur (Clarke vd., 2003; Davis, 2010; Maturo, 2012). Stimulanlar, hormonlar gibi tıbbi teknolojiler, estetik cerrahi alanındaki gelişmeler yoluyla insanların "bilişsel, duygusal ve sosyal 'performansının' artırılabilmesi söz konusu…" olmaktadır (Atalay, 2021, : 192).

Tıbbi teknolojinin performansın geliştirilmesi yönündeki kullanımı, 'performans' kavramının toplumsallığı göz önünde

bulundurulduğunda sosyolojik değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu durum herhangi bir alanda bireylerin ortaya koyduğu performansın toplum tarafından kabul görür olması gerekliliği ile ilişkilidir. Günümüzde performansın kontrolü tıbbi terimlerle ele alınmakta ve tıbbi teknolojilerle bu performansa müdahale edilebilmektedir. Conrad ve Potter (2000: 573) bu durum için "düşük performansın tıbbileştirilmesi", Atalay (2021: 193) ise günümüzün rekabetçi neoliberal toplumunda performans gösterebilirliğin sınırlarının sürekli olarak yukarıya çekilmesi sebebiyle "performansın tıbbileştirilmesi" kavramını kullanmaktadır.

Bu çerçeve, bilişsel geliştirmenin bireysel bir tercih olmaktan ziyade, performansın toplumsal olarak yeniden tanımlandığı ve ilaç temelli müdahaleler yoluyla yönetildiği daha geniş bir dönüşümün parçası olduğuna işaret etmektedir.

Kuramsal çerçeve: Biyoiktidar, yaşamın politikası ve serebral özne

Foucault, modern dönemde insanın bir canlı türü olarak ele alındığı yeni bir tür yönetme biçimi olan biyopolitikanın ortaya çıktığını öne sürmektedir (Gane, 2008). Biyopolitika "18. yüzyıldan itibaren, yönetim pratiğinin nüfusu oluşturan canlıların karşılaştığı sorunları (sağlık, hijyen, doğum oranı, yaşam süresi, ırklar...) akılsallaştırma" çabası olarak tanımlanmaktadır (Foucault, 2015: 263). Foucault (2007: 105), insanın yaşam süreçlerini merkeze alan bir yönetim anlayışının ortaya çıktığını belirtmekte ve şöyle demektedir: "Batılı insan yavaş yavaş canlı bir dünyada canlı bir tür olmanın, bir bedene, varolma koşullarına, yaşama olasılıklarına, kişisel ve kamusal sağlığa, dönüştürülebilecek güçlere ve bu güçlerin en uygun biçimde dağıtılabileceği bir düzleme sahip olmanın ne anlama geldiğini öğrenir".

Biyopolika, biyoiktidar yoluyla uygulama alanı bulan bir yönetme rasyonalitesidir. Biyoiktidar "yaşam üzerinde olumlu

biçimde etki gösteren, yaşamı yönetmeyi, yükseltmeyi, çoğaltmayı ve bu yaşam üzerinde kesin denetimler ve bütüncül düzenlemeler yapmayı iş edinen bir" iktidar biçimi olarak tanımlanmaktadır (Foucault, 2007: 101). Biyo-iktidar, geçmiş dönemlerde hükümdarın öldürme yetkisini elinde tuttuğu iktidar biçiminden farklı olarak yaşatma üzerine kurulu bir normalleştirici iktidardır. Biyoiktidar özellikle halk sağlığı uygulamaları, nüfus kontrol pratikleri gibi insan bedeninin anatomik açıdan ele alınması, disipline edilmesi ve üretici potansiyelinin geliştirilmesini hedef alan teknikleri kapsamaktadır (Foucault, 2013). Biyo-iktidar uysal beden yaratmaya yönelirken kapitalizmin gelişimi için, bu bedenlerin üretim süreçlerinde yer alması ile uygun zemine oturmuştur (Foucault, 2007).

Foucault'nun (2013) iktidar analizi belirli bir yöneticiyi merkeze alan bir anlamlandırma çabasından çok, yönetmenin teknikleri üzerinedir. Foucault, yönetmenin yöntemlerini, tarihsel analizler üzerinden ele almaktadır. Bu anlamda Foucault (2020) günümüzde yönetme rasyonalitesinin yönetmenin yöntemleri ve kendini biçimlendirme tekniklerinin kesişim noktası olarak tanımladığı yönetimsellik üzerine kurulduğunu belirtmektedir. Yönetimsellik güncel "hakikat" anlayışları etrafında şekillenen tercihler yapan özgür liberal öznenin aktif rızası ve uyum pratiği üzerine inşa edilmektedir (Ninan, Clegg, & Mahalingam, 2019). Yönetimsellik, iktidarın gerekleri doğrultusunda kendilerini biçimlendiren ve kendini yöneten bireyler aracılığıyla gerçekleşmektedir (Li, 2007). Günümüz yönetimsellik rasyonalitesinin merkezinde, insanın bir beyin olarak tanımlandığı ve beynin yönetsel stratejilerin merkezine yerleştiği biyoiktidar mekanizmaları işlerlik kazanmaktadır.

Fernando Vidal (2009), modernitenin antropolojik kişi figürünün serebral özne (cerebral subject) ve bu özneyi merkeze alan anlayışın da beyin-olma (brainhood) ideolojisi olduğunu öne

sürmektedir. Beyin-olma ile kastedilen bireyin basitçe bir beyne sahip olması değil, beyin olma vasfının, kişi olmanın ve benliğin temel belirleyeni haline gelmesidir. Bu durum tarihsel anlamda Batı dünyasında insan olmanın nasıl tanımlandığı ile ilişkilidir. Modern döneme gelindiğinde Aristotelesçi çerçevenin çözülmesiyle birlikte ruh, yaşamı örgütleyen tözsel bir ilke olmaktan çıkmış ve zihin ve onun maddi karşılığı beyne indirgenmiştir. Descartes, ruhu bedenden ayırmakla birlikte, onun bedenle etkileşimini tekil ve maddi bir noktada, epifiz bezinde konumlandırarak zihinsel işlevlerin bedensel bir merkezle ilişkilendirilebileceğini ileri sürmüştür. Thomas Willis ise modern nörolojinin köşe taşlarından biri sayılan *Cerebri anatome* eserinde hafıza, algı ve hayal gücü gibi zihinsel yetilerin beynin farklı bölgelerine dağıldığını savunmuş, böylece ruhun işlevlerini daha karmaşık maddi anatomik yapılara yerleştirmiştir (Araes-Aybar vd., 2015).

Vidal'a göre (2009:13) beyin-olma ideolojisi, doğrudan nörobilimsel keşiflerin bir ürünü olmaktan çok, John Locke'un kişisel kimlik anlayışı ile maddenin niteliklerini parçacıkların düzeni ve hareketi üzerinden açıklayan erken modern mekanik anlayış olan korpüsküler kuramının kesişiminde ortaya çıkmıştır. Locke kişi olmayı ruhsal ya da bedensel bir töze dayandırmaktansa bilinç ve hafıza sürekliliği üzerinden tanımlamaktadır. Locke 'ta kişi olma, maddi ya da metafizik bir öz olmaktan çıkmakta psikolojik sürekliliğe bağlanmaktadır. Bu bağlamda kişi olmanın "tözsüzleşmesi ve psikolojikleştirilmesi", kişi olmanın artık ne olduğumuzdan ziyade kendimizi nasıl hatırladığımız ve eylemlerimizle nasıl özdeşleştiğimiz üzerinden tanımlanmasını ifade etmektedir: "Bir düşünen varlık, geçmişteki bir eyleminin idesini hem ilk idedeki bilinçle hem de şimdiki bir eylemindeki aynı bilinçle yinelemeyi başarabildiği sürece o aynı kişisel kendiliktir" (Locke, 1996: 197). Bu anlayış da ilerleyen süreçte benliğin beyinle ilişkilendirilmesini mümkün kılan zemini oluşturmuştur.

Nikolas Rose (2007), Foucault'nun biyoiktidar kavramı temelinde günümüz iktidarının yaşamın politikası üzerinden işlerlik kazandığını öne sürmektedir. Tarihsel gelişim çizgi üzerinden değerlendirildiğinde 18. ve 19. yüzyıllarda yaşamsallığın politikası doğum ölüm oranları, salgınlar ve kentsel hijyen üzerinden nüfus sağlığının korunmasına odaklanırken, yirminci yüzyılın ilk yarısında bu odak, biyolojik kalıtım ve nüfusun kalitesi söylemleriyle birlikte zorlayıcı ve dışlayıcı müdahaleleri getirmiştir. Günümüzde ise bu politika, hastalık ve sağlık ikiliğinin ötesine geçmiş ve insan yaşamının yaşamsal kapasitelerinin doğrudan kontrol edilmesi, düzenlenmesi ve optimize edilmesine yönelen bir yaşamın politikası biçimini almıştır.

Rose (2001, 2007) günümüz biyotıbbının beş özelliğini şöyle sıralamaktadır:

1- Molekülerleşme: Günümüz biyotıbbı, yaşamı moleküler düzeyde kavramsallaştırarak canlılığı tanımlanabilir, ayrıştırılabilir, manipüle edilebilir ve yeniden birleştirilebilir biyolojik mekanizmalar bütünü olarak ele almaktadır.

2- Optimizasyon: Biyotıbbi müdahaleler sağlık-hastalık ikiliğiyle sınırlı kalmayıp, bireylerin ve nüfusların mevcut ve gelecekteki yaşamsal kapasitelerini en iyi düzeye çıkarmayı hedeflemektedir.

3- Özneleştirme: Biyotıbbın dönüşümü, biyolojik yurttaşlık ve somatik bireylik gibi yeni öznelik biçimleri üreterek bireylerin kendileriyle, bedenleriyle ve biyomedikal otoritelerle kurdukları ilişkileri yeniden tanımlamaktadır.

4- Somatik uzmanlık: Bu gelişmeler, insan bedeninin farklı yönlerini yönetme iddiasındaki yeni uzmanlık alanlarının ve alt mesleklerin ortaya çıkmasına yol açarak davranışların biyomedikal bilgi aracılığıyla yönetimini mümkün kılmaktadır.

5- Yaşamsallık ekonomileri: Biyo-değer arayışıyla birlikte biyotıp, sermaye birikimiyle eklemlenmiş biyoteknoloji girişimleri (start-uplar), ilaç endüstrisi ve finans piyasalarının kesiştiği yeni bir biyoekonomi ve biyo-sermaye alanı ortaya çıkmıştır.

Günümüzde tıbbi teknoloji, geçmişte olduğu gibi anormalliği/ hastalığı ortadan kaldırmanın ötesine geçmiş, normatif olanın değiştirilebilir bir şey olduğu düşüncesi üzerinden optimizasyon teknolojileri haline gelmiştir. Örnek olarak Viagra gibi bir tıbbi teknoloji, erkek cinselliğinin yeniden tanımlanmasını sağlamakta ve normal bir yaşlanma yolu, birçok olasılık arasından yapılabilecek bir seçim haline gelmektedir (Rose, 2007). Tıbbi teknoloji, normalleştirmenin ötesinde bir kişiselleştirme tekniği olarak işler hale gelmektedir. "Normalleştirme ve homojenlik temelinde şekillenen tıbbileştirme pratiklerine karşılık, günümüz biyotıbbileştirme teknikleri, rasyonelleştirici bu mantığı kişiye ve bağlama özgü farklılıklar üretme yönünde genişletmektedir" (Clarke vd., 2003: 181). Bu durumun temelinde her bireyin kendinin en iyi versiyonu olabileceği, kendi potansiyelini maksimuma taşıyabileceği düşüncesi bulunmaktadır.

"En iyisi" olma arayışı insanın, beyin-olma ideolojisi içinde beyin temelli bir şekille tanımlanması ile nörolojik süreçleri merkezine almaktadır. Günümüzde beyin, yalnızca bilişsel işlevlerin merkezi olarak değil, öznelik, sorumluluk, kapasite ve potansiyelin üretildiği bir müdahale alanı olarak konumlandırılmakta, yaşamın optimize edilmesi ve yönetilmesi açısından bir anahtar haline gelmektedir. Rose ve Abi-Rached (2013), nörobilimlerin yükselişini beyin bilgisinin yönetim pratikleriyle kurduğu özgül ilişkiler üzerinden ele almaktadır. Burada kilit bir düşünsel değişim ortaya çıkmaktadır: beynin sabit ve değişmez bir organ olarak değil, yaşam boyunca çevresel etkilerle şekillenebilen plastik bir yapı olarak kavramsallaştırılması anlamına gelen nöroplastisite. Nöroplastisite, psikofarmakoloji, nörogenomik ve beyin görüntüleme teknikleriyle

birlikte, beyni yalnızca hastalıkların kaynağı olarak değil, erken müdahale, önleme ve kapasite geliştirme politikalarının merkezinde yer alan stratejik bir nesne haline getirmiştir.

Bu bağlamda beyin, biyopolitikanın geleceğe dönük yönelimiyle uyumlu biçimde, yalnızca bugünü yönetmenin değil, geleceği güvence altına almanın da başlıca alanlarından biri olarak konumlanmaktadır. Yönetim teknikleri giderek bedenlenmiş zihin olarak beyne doğru genişlemekte ve kendini geliştirme yöntemleri üzerine kurulmaktadır. Kendini geliştirmeye yönelik pratikler, sürekli değişen taleplerle şekillenen çalışma ve tüketim rejimleri içinde bireylerin esnek, uyarlanabilir ve kendi kendini yönetebilen kapasiteler geliştirmesine odaklanarak, bu güncel toplumsal koşullarda ayakta kalabilecek öznelik biçimlerini üretmeyi amaçlamaktadır (Rose & Abi-Rached, 2013).

Bu yaklaşım, bilişsel geliştirmenin neden yalnızca teknik bir müdahale değil, çağdaş biyolojik yurttaşın kapasitelerini sürekli izleme ve yönetme yükümlülüğüyle iç içe geçmiş bir özneleşme pratiği olarak ele alınması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.

Geliştirmenin toplumsal dinamikleri: Biyoteknoloji ve geliştirilen insan

Beyin olma ideolojisi ve merkezine serebral özneyi alan yaşamın politikası temelinde değerlendirilebilecek şekilde bilişsel geliştirme, son yıllarda akademik literatürde, biyoetik tartışmalarda ve kamuoyunda giderek artan bir ilgiyle ele alınan bir konu haline gelmiştir (Bostrom & Sandberg, 2009; Lucke vd., 2011). Bu durum gelişme/ iyileştirmenin karşılık geldiği toplumsal dönüşüm çerçevesinde ele alınabilir. Grunwald (2013: 204), günümüzde performans odaklı bir toplum modelinden, geliştirmenin sınırsız bir döngü haline geldiği, bireylerin artan biçimde kendilerini sömürmeleri ve araçsallaştırmalarıyla karakterize edilen, bir geliştirme toplumuna doğru bir dönüşüm yaşandığına işaret

etmektedir. Geliştirme şöyle tanımlanmaktadır: “Sağlıklı, yetkin ve optimal koşullar altında performans göstermeye hazır kabul edilen bireylerin ‘normal’ olarak ulaşabilecekleri düzeylerin ötesine geçen bir performans artışı”. Yazara göre geliştirme, iyileştirmeden (sağaltım) farklıdır. İyileştirme hasta sağlıklı hale geldiğinde sona eren bir durumken geliştirme sonsuzdur.

Geliştirmenin bir başka tanımı “insanın bedensel biçimini ya da işlevselliğini, iyi sağlığın sürdürülmesi ya da yeniden kazanılması için gerekli olanın ötesinde geliştirmeyi amaçlayan” müdahalelerdir. Kavram genellikle belirli bir yöntem ya da teknolojiyi tanımlamaktan ziyade, bu yöntem ya da teknolojilerin hangi bağlamda kullanıldığını belirtmek için kullanılmaktadır (Franke & Lleb, 2013: 2). İleride tartışılacağı gibi geliştirmeye yönelik olumlu ya da olumsuz tutumlar söz konusudur. Geliştirmeyi savunan düşünürler için bu uygulamalar insanların iyinin ötesine geçmesini sağlayan tedaviler olarak tanımlanmaktadır (Gilbert, 2013). İyinin ötesinde insanlar yaratma fikri insanların yalnızca birbirlerinden farklı olduğunu değil, aynı zamanda insan olmanın daha iyi ve daha kötü biçimleri bulunduğunu da ima etmektedir (Hauskeller, 2013).

Antik çağlardan bu yana toplumların, bitkilerden, hayvanlardan ve insanlardan elde edilen maddeler yoluyla performans artışı sağlayacak, çeşitli yöntemlere yöneldiği bilinmektedir. Performans artışı sağlama amaçlı kullanıldığı bilinen ilk maddelerden birinin testosteron olduğu belirtilmektedir. Antik dönemlerde bireyler hayvan ya da insan testislerini, cinsel performansı arttırma amaçlı tüketmiştir. Antik Yunanlıların idmanda brendi ve şaraptan oluşan karışımlar, Romalı gladyatörlerin mantar, koka yaprakları gibi doğal maddelerden elde ettikleri stimulanları kullandıkları bilinmektedir. Kokain ve amfetaminler (dexamfetamin ve metamfetamin) bilişsel performansı arttırma amaçlı kullanılabilmektedir. Koka yapraklarının, yüksek rakımda yoğun

emek harcayan Perulu yerliler tarafından çiğnendiği bilinmektedir (Bell, Lucke, & Hall, 2012).

Sanat alanında, farklı maddelerin yaratım süreçlerinde ve görsel algı üzerinde çeşitli dolaylı etkiler yarattığına dair örneklerin bulunduğu bilinmektedir. Edvard Munch'un, maddelerin imgeler üzerindeki etkilerini gözlemlemek amacıyla halüsinojenik ilaçlarla deneyler yaptığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Munch'ın bu deneylerinin, en bilinen eseri *Çığlık* dâhil olmak üzere bazı eserlerinin oluşum sürecini etkilediği ileri sürülmektedir. Benzer biçimde, 19. yüzyıl ressamlarından Vincent van Gogh'un epilepsi nedeniyle dijitalis ile tedavi edildiği, bu ilacın toksik etkilerinin ise ışıkların etrafında halka ve haleler görülmesine yol açabildiği bilinmektedir. Van Gogh'un resimlerinde sıkça rastlanan ışık halesi etkilerinin, dijitalis tedavisinin görsel algı üzerindeki bu yan etkileriyle ilişkili olabileceği öne sürülmektedir (Lanni vd., 2008). Entelektüel üretim açısından madde kullanımına ilişkin yakın dönemden örnekler söz konusudur. Özellikle Sigmund Freud'un 19. yüzyılın sonlarında kokain kullanımına ilişkin olumlu değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Freud, kokainin fiziksel ve zihinsel dayanıklılığı artırdığını, uzun süreli çalışma kapasitesini desteklediğini ve yorgunluk, açlık ve uyku ihtiyacını bastırabildiğini ifade etmiştir (Bell, Lucke & Hall, 2012).

Modern farmakolojinin ve tıbbın 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişimi ile insanların farklı alanlarda performanslarını arttıracak yeni maddeler keşfedilmiştir (Holt, Erotokritou-Mulligan, & Sönksen, 2009). Günümüzde performans artışı amaçlı kullanılan sentetik büyüme hormonu, anabolik steroidler, beta-blokörleri ve efedrin gibi maddelerin ilk olarak 'sağlıksız' olarak tanımlanan kişilerin sorunlarını giderme amaçlı sentezlendiği belirtilmektedir (López, 2012: 61). Sonrasında bu maddelerin 'sağlıklı' insanlar tarafından kullanılabilir olduğu görülmüştür.

Kemik gelişimi ya da kanser gibi tıbbi durumların tedavisinde kullanılan steroidlerin, zamanla vücut geliştirme amacıyla sağlıklı bireyler tarafından kullanılması, büyüme geriliği yaşayan çocuklar için geliştirilen büyüme hormonunun, boyu kısa ancak sağlıklı çocukların boy uzunluğunu artırmak amacıyla reçete edilmesi, savaş sonrası askerlerde ortaya çıkan deformasyonları gidermek üzere geliştirilen rekonstrüktif (plastik) cerrahi prosedürlerin ise 'güzelleşme' amacıyla yaygın biçimde uygulanması, tedavi odaklı biyomedikal müdahalelerin, geliştirme pratiklerine doğru nasıl kaydığını gösteren örneklerdendir (Atalay, 2023; Conrad, 2007). Kozmetik cerrahi ve göz cerrahisi gibi tıbbi müdahalelerin yanı sıra kafein, fluoksetin, modafinil, sildenafil, metilfenidat ve yaşlanma karşıtı ilaçların kullanımı, günümüzde giderek daha fazla toplumsal olarak kabul gören davranışlar arasında yer almaktadır. Farklı alanlarda performans geliştirmeye yönelik çeşitli pratiklerin toplumlar tarafından kabul edilebilir hale geldiği görülmektedir (Partridge, Lucke, & Hall, 2012).

Reiner (2013), geliştirmenin, insanların yaşam kalitesini düşüreceği yönündeki endişelerin, milattan öncesi döneme götürülebileceğini ileri sürmektedir. Sokrates, yazının bulunmasının insanların hafıza kapasitelerini düşüreceğini düşünmüştür. İnsanlık tarihi boyunca teknolojinin, insan yaşamı üzerinde farklı şekillerde yarattığı etkiler tartışma konusu olmuştur. Günümüzde teknolojik ilerlemenin hızı gün geçtikçe artarken, insan olmanın sınırları ve bu sınırların ne derece genişletilebilir olduğu tartışılır hale gelmiştir. İnsanları kapasitelerinin ötesine götürecek gelişmeler "insan geliştirme", "yapay insan/insan ötesi", "yapılabilir insan" ya da "insan mühendisliği" gibi terimlerle ele alınmaktadır (Lüthy & Koops, 2013: 3).

Bu tartışmanın bir ucunda trans hümanizm akımı yer almaktadır. 1998 yılında, Dünya Transhümanist Birliği kurucuları Nick Bostrom ve David Pearce' ın da aralarında bulunduğu yazarlar

tarafından Transhümanist deklarasyonu kaleme alınmıştır ("The Transhumanist Declaration", y.y.). 2009 yılında deklarasyon, Hümanizm+ (Humanity+) Kurulu tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Trans hümanistler temelde, teknoloji ve akıl yoluyla insanların 'iyinin ötesine geçebilme' hakkını savunmaktadır (Humanityplus.org, y.y.). Burada ana hedef, genetik mühendisliği, yapay zekâ, bilgi teknolojileri yoluyla, insan organizmasının iyileştirilmesi/geliştirilmesidir. Bostrom (2003: 493), biyolojimizin sınırlarını birçok açıdan aşabileceğimizi öne sürmektedir. Transhümanizmin hedefleri arasında "insanın sağlıklı yaşam süresinin radikal biçimde uzatılması, hastalıkların ortadan kaldırılması, gereksiz acının yok edilmesi ve insanın zihinsel, fiziksel ve duygusal kapasitelerinin genişletilmesi" yer almaktadır.

İnsan olmanın sınırlarına ilişkin sorgulamanın temelinde doğa-yetiştirme (nature-nurture) tartışması yer almaktadır. İnsanların herhangi bir kapasitesinde yapılacak geliştirme söz konusu iken, 'insan yapımı' ya da 'yapay' olanı anlamak onun, verili ya da 'doğal' olduğu var sayılan bir şey üzerinde gerçekleştiği fikri temelinde gerçekleşmektedir. Lüthy'e göre (2013) temel olarak yüzyıllardır insanlar 'doğal seleksiyon', eğitim ve endokrinasyon yoluyla şekillendirilmiştir. İnsanların somut bir çabayla belirli bir şekle sokulması gerekliliği modern öncesi dönemde Platon'nun en iyi fiziksel ve zihinsel özelliklere sahip kişilerin seçilip üremeye teşvik edilmesi gerektiği yönündeki fikirlerinde yer bulurken, modern dönemde öjeni fikirlerinde ve uygulamalarında görünür olmuştur.

Öjeni kavramını ilk kullanan ve öjeni hareketini başlatan kişi Francis Galton olmuştur (Gillham, 2001). Galton (1883: 25), öjeniyi "insan dâhil olmak üzere, daha 'uygun' kabul edilen soyların diğerlerine kıyasla üstünlük kazanmasını sağlayan tüm toplumsal ve çevresel etkileri kapsayan, nüfusun kalitesini iyileştirmeye yönelik bir bilim" olarak tanımlamaktadır. İlk ortaya atıldığında bir bilim

olarak konumlandırılan bu fikir, insan bedeninin kusurlardan arındırılabileceği düşüncesi üzerine kurulu bir biyoiktidar teknolojisi olarak görülmektedir (Sağırloğlu, 2020). Toplumsal beden, bedenin yalnızca biyolojik ve bireysel bir varlık değil, nüfusun sağlığı, üretkenliği ve yaşamsal kapasiteleri üzerinden toplumsal olarak düzenlenen, yönetilen ve optimize edilen bir varlık olarak ele alındığı bir iktidar anlayışının yansımasıdır.

İnsanların biyolojik anlamda geliştirilebileceği fikri yalnızca günümüz tıbbi teknolojileri yoluyla değil, modern dönemde ortaya atılan ve özellikle Nazi dönemi öjeni uygulamaları gibi uç uygulamalarda alan bulan bir toplumsal beden anlayışı üzerine kurulmuştur. Nazi Almanyası'nda öjeni, zorla kısırlaştırma ve imha politikalarıyla en uç ve şiddetli biçimini almış olsa da, benzer kısırlaştırma uygulamaları 20. yüzyıl boyunca ABD, Kanada ve İskandinav ülkeleri dahil olmak üzere farklı yerlerde hayata geçirilmiştir (Kevles, 1999). Burada insanın biyolojik olarak geliştirilebilir olduğu fikrinin baskı ve zorlamaya dayalı, devlet merkezli biçimleri ortaya çıkmıştır. Nüfusun biyolojik kalitesini baskı yoluyla düzenlemeyi hedefleyen klasik öjeni anlayışı, günümüzde yerini bireysel tercih, gönüllülük ve optimizasyon söylemleri üzerinden işleyen müdahale biçimlerine bırakmıştır. Bu dönüşümle birlikte biyolojik geliştirme, açıkça ırkın ya da neslin korunması hedefinden çok, bireylerin kendi potansiyellerini en üst düzeye çıkarma sorumluluğu üzerinden yeniden düzenlenmektedir.

Bu tarihsel ve düşünsel arka plan, günümüzde bilişsel geliştirmenin neden insan olmanın sınırları, doğallık ve sorumluluk etrafında yoğun etik ve toplumsal tartışmalara konu olduğunu açıklamaktadır.

Bilişsel geliştirme ve geliştirilen zihin

Bilişsel işlevler, bir organizmanın çevresinden gelen bilgiyi toplama, ayıklama, anlamlandırma, bellekte tutma ve bu bilgiyi

davranışlarını yönlendirmede kullanma biçimlerine karşılık gelmektedir. Algı ve dikkat yoluyla bilginin edinilmesi ve seçilmesi, anlama ve hafıza aracılığıyla işlenmesi ve korunması, akıl yürütme ile motor eylemlerin düzenlenmesi, bu sürecin temel bileşenlerini oluşturmaktadır. Bilişsel geliştirme, bu bileşenlerin herhangi birine yönelik bilişsel performansı arttırmaya yönelik müdahaleler anlamına gelmektedir (Bostrom & Sandberg, 2009).

Bilişsel geliştirme kavramı yerine farklı kavramlar da kullanılmaktadır. Nörogeliştirme (neuroenhancement), bilişsel performansı artırma amacıyla, beyni doğrudan hedef alan tedavi amaçlı olmayan müdahaleler olarak tanımlanmaktadır (Hildt, 2013). Psikofarmakolojik nörogeliştirme, sağlıklı bireylerin bilişsel işlevlerinde bir iyileşme sağlama amacıyla- kimi durumlarda tıbbi olmayan şekillerde- ilaç kullanmalarını ifade etmektedir (Franke & Lleb, 2013). Bilişsel geliştirme yerine kullanılan terimlerden bir diğeri beyin dopingidir. Beyin dopingi, spor dopingi kavramına benzer biçimde kullanılmakta olup, fiziksel performans artışı amacıyla yasaklanmış maddelerin yasa dışı kullanımını ifade eden doping kavramına referans vermektedir (Repantis, 2013). Bilişsel geliştirmenin büyük ölçüde akademik alanda öğrenciler ile gerçekleştirilen çalışmalar ışığında anlamlandırılıyor olmasından dolayı kullanılan bir başka kavram akademik dopingdir (Lucke vd., 2011).

Bilişsel geliştirmede kullanılan yöntemlerden biri farmakolojik müdahaledir. Burada gündelik yasal maddeler, reçeteli ilaçlar ve yasal olmayan maddelerin kullanımı söz konusudur. Farmakolojik bilişsel geliştirme kahve (Hildt, 2013) ve kafein içeren enerji içeceği, kafein tableti gibi kolayca ulaşılabilen yöntemlerle gerçekleştirilebilmektedir. Reçeteli ilaçlar "dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu (DEHB), uyku bozuklukları, Alzheimer hastalığı (AH) ve depresyonun tedavisinde kullanılmakta olup, bunların yanı sıra yasa dışı amfetaminler ve türevleri (3,4-

Metilendioksi-N-metilamfetamin, MDMA, ekstazi) ile kokain de bu alt kategoriye dahildir" (Franke & Lleb, 2013: 18). Ginkgo biloba gibi bitkisel özler, kreatin gibi gıda takviyeleri de bilişsel geliştirmede kullanılabilmektedir (Bostrom & Sandberg, 2009).

Bilişsel geliştirmede daha ileri biyoteknoloji araçları da kullanılabilmektedir. Bunlardan biri Derin Beyin Stimülasyonudur (DBS). DBS, farklı nörolojik ve psikiyatrik işlev bozuklukları için geliştirilmiş beyne elektriksel uyarım veren implant temelli bir tekniktir. Günümüzde DBS uygulamaları başta Parkinson hastalığının semptomlarını hedef almakta, bunun yanı sıra minimal bilinç durumu ve hayalet uzuv ağrısı gibi çeşitli nörolojik durumların tedavisinde de kullanılmaktadır. Yöntem, pille çalışan bir nöro medikal cihazın beynin belirli bir bölgesine cerrahi yöntemle yerleştirilmesine dayanmaktadır. DBS, çoğu halen deneysel aşamada olmak üzere, şiddetli depresyon, obsesif-kompulsif bozukluk, Tourette sendromu, obezite, epilepsi, Alzheimer hastalığı, dürtüsel ve saldırgan davranışlar ile bağımlılık gibi psikiyatrik durumlarda da uygulama alanı bulmaktadır. Tedavi bağlamının ötesinde, bazı çalışmalarda DBS ile bilişsel işlevler (örneğin bellek), duygu durumunda iyileşme ve çeşitli işlevlerde artış (örneğin libido artışı) arasında beklenmedik olumlu ilişkiler bulunmuştur (Gilbert, 2013). Bilişsel geliştirmeye yönelik farmakolojik olmayan teknikler arasında, transkraniyal manyetik stimülasyon (TMS) ya da transkraniyal doğru akım stimülasyonu (tDCS) gibi teknolojik yöntemler de yer almaktadır. Bu yöntemler başın dışından uygulanan manyetik alanlar ya da elektrik akımı ile beynin belirli bölgelerinin uyarılmasına dayanan tekniklerdir.

DEHB tedavisinde kullanın ilaçların performans arttırıcı etkileri dolayısıyla bilişsel geliştirme için kullanıldığı görülmektedir. DEHB ilaçlarının suistimaline ilişkin ABD'de üniversite öğrencileri ile gerçekleştirilmiş çalışmalar bulunmaktadır. Üniversite öğrencilerinin %8'inin DEHB ilaçlarını tıbbi olmayan şekillerde

kullandığı görülmektedir (Maturo, 2013). Dupont ve arkadaşları (2008), bu ilaçları suistimal eden kişilerin %90'ının ilaca arkadaşları aracılığıyla ulaştığını belirlemiştir. Carroll ve arkadaşlarının çalışmasında (2006), katılımcıların %53'ünün kendilerine DEHB ilacı temin edebilecek tanıdıkları olduğunu ifade etmiştir.

Üniversite öğrencileri ile gerçekleştirilmiş çalışmalarda öğrencilerin tıbbi olmayan DEHB ilacı kullanımındaki temel motivasyonun akademik performans artışı olduğu görülmüştür (Peterkin vd., 2011; Singh vd., 2013). Bunun dışında suistimal sebepleri arasında ilacın kilo vermeyi sağlaması gösterilirken (Yakut İpekoğlu & Kolcu, 2023) rekreasyonel yani eğlence amaçlı ilaç kullanımının da söz konusu olduğu görülmektedir (Carroll vd., 2006). Türkiye'de konuya ilişkin Atalay (2021: 201)'ın daha çok gençler tarafından kullanılan Ekşisözlük platformu üzerinden gerçekleştirdiği içerik analizinde ise DEHB ilaçlarından biri olan Ritalin'e ilişkin ilginin ve ilacı temin etme arayışının yıllar içinde artış gösterdiği görülmektedir. Ekşisözlük kullanıcılarının büyük ölçüde ilacı, akademik performans ve iş performansı üzerindeki olumlu etkileri dışında "müzikten zevk almaktan, arkadaşlarını dinleyebilir, bir toplantıda fikir sunabilir, kafaya koyduğunu yapabilir hale gelme gibi, birçok alana ilişkin geniş bir spektrumda performans gösterebilirlik ile ilişkilendirildiği" görülmüştür. Bu bağlamda tıbbi olmayan şekillerde kullanılan ilaç kullanımına ilişkin karşıt görüşler üzerine kurulu bir tartışma ortaya çıkmaktadır.

Bilişsel iyileştirmeye ilişkin ortaya çıkan temel tartışma noktalarını Cakic (2009: 613) şöyle özetlemektedir:

- Bu tür uygulamaların, kullanıcılara adil olmayan bir rekabet üstünlüğü sağladığı ve bu nedenle bir hile biçimi olarak değerlendirilmesi gerektiği yönündeki görüş.

- Rekabetçi ortamların, söz konusu uygulamaları tercih etmeyen bireyler üzerinde dolaylı bir zorlayıcılık yaratarak, onları bu pratiklere yönelmeye mecbur bırakabileceği yönündeki eleştiri.
- Bu müdahalelerin, kullanıcılar açısından çeşitli sağlık riskleri ve potansiyel zararlar barındırdığına ilişkin endişeler.
- Bu tür uygulamaların kullanımına ilişkin etik sakıncalar ne olursa olsun, yasaklayıcı politikaların pratikte etkili olmayacağı ve bu nedenle başarısızlığa mahkûm olduğu yönündeki değerlendirme.

Bu temel noktalar üzerinden ortaya çıkan biyoetik tartışmasının iki ana karşıt görüş arasında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu zıt görüşlerden biri bilişsel geliştirmeye olumlu açıdan yaklaşan biyoliberal yaklaşım (transhümanizm) diğeri de olumsuz açıdan yaklaşan biyomuhafazakar yaklaşım üzerinden ortaya çıkmaktadır. Farmakolojik bilişsel geliştirmeye yönelik biyomuhafazar yaklaşımın iki alanda geldiği görülmektedir. Bu alanlardan biri A.B.D.'deki doğal olanın korunması ve Tanrı tarafından yaratılmış olana saygı duyulması gerekliliğini ortaya koyan muhafazakar görüşteki kişiler, diğeri ise seküler muhafazakâr olarak değerlendirilebilecek ekolojik duyarlılığa sahip kişilerdir. İkinci alanın temsilcisi olarak dünya kamuoyu gündemine küresel ısınma sorununu getiren Bill McKibben gösterilmektedir (Reiner, 2013; Wagner, 2013).

Biyomuhafazakar yaklaşımın kurumsal düzeyde en belirgin örneklerinden biri, eski A.B.D. başkanı George W. Bush döneminde oluşturulan Francis Fukuyama'nın da aralarında olduğu ABD Başkanlık Biyoetik Konseyi (President's Council on Bioethics) olmuştur. Konsey bilişsel geliştirmenin de aralarında bulunduğu çeşitli biyoteknolojik geliştirme pratiklerine ilişkin itirazların sunulduğu bir rapor hazırlamıştır. Burada bilişsel geliştirmeye yönelik daha çok piyasa liberalizmi ve din temelli bir eleştiri

sunulmaktadır. Bu görüşe göre bilişsel geliştirme insan olmanın anlamına ve doğal sınırlarına yönelik temel bir tehdit oluşturmaktadır. Raporda biyoteknoloji yoluyla bilişsel performans artışı sağlamanın belirli ölçüde bir kısayol olarak görülebileceği, bir tür hileli kazanım sağlayacağı öne sürülmektedir. Konseye göre performans, doğası gereği yetenek ve beceriyle ilişkilidir ve çoğu zaman başkalarıyla girilen rekabet içindeki konumumuzla anlam kazanır. Bireyin kendi başarısını ve özdeğerini değerlendirmesi, karşılaştığı fiziksel ve zihinsel zorluklar karşısında nasıl bir performans sergilediğiyle bağlantılıdır. Bu nedenle, zaman içinde emek, öğrenme ve pratik yoluyla yetkinliklerin ve özgüvenin inşa edilmesi özellikle de çocukluk döneminde merkezi bir önem taşımaktadır. Bilişsel geliştirme, insan sınırlılıklarına saygıyı aşındıran bir "mükemmelleştirme" arzusunu temsil etmekte, insanın bilişsel çabasını karakter, emek ve anlamdan kopararak teknik müdahalenin nesnesi haline getirmektedir (Kass vd., 2003).

Biyomuhafazakar eleştirinin merkezinde "verili olanın" korunması fikri yer almaktadır. Biyoetik Konseyi raporunda şöyle demektedir: "Verili dünyanın- onu dönüştürme yönündeki doğal kapasitelerimiz de dahil olmak üzere- kendi eserimiz olmadığını idrak etmek, ölçülülük, kendini sınırlama ve alçakgönüllülük gibi tutumların benimsenmesini teşvik edebilir" (Kass vd., 2003: 287). Biyomuhafazakar görüşte insan kapasitesinin belirli sınırlarla tanımlı olduğu, bu sınırların aşılmasının kibirli bir şekilde "Tanrı rolü oynama" anlamına geldiği savunulmaktadır. Özellikle dini referanslara dayanan muhafazakâr eleştirilerde, bilişsel geliştirmenin insanın yaratılışına müdahale olduğu ve bu müdahalenin ahlaki olarak meşru olmadığı ileri sürülmektedir. Bu bakış açısına göre Tanrı, insanların daha gelişmiş olmasını isteseydi onları baştan o şekilde yaratırdı. Seküler biyomuhafazakar yaklaşımlar ise doğallık, insan kırılganlığı ve otantiklik kavramları etrafında benzer itirazlar geliştirmektedir. Bill McKibben ve onun

çizgisindeki düşünürlere göre, modern dünya giderek Doğa'dan kopmaktadır. Kendimizi normalin ötesinde geliştirme arayışı ise, insanlığımızla kurduğumuz kopuk ilişkinin güncel belirtilerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır (Reiner, 2013).

Biyoliberal yaklaşımın savunucuları, Savulescu, Bostorm, Sandberg gibi düşünürlerdir (Reiner, 2013). Bir önceki bölünde değinildiği gibi transhümanizm akımında somutlaşan liberal yaklaşım, bireysel seçim vurgusu taşımaktadır. Bu yaklaşım, bilişsel geliştirmenin insanlığın tarihsel ilerleme çizgisinin bir parçası olduğunu savunmaktadır. Bu perspektife göre insanlar, doğuştan gelen biyolojik sınırlarla tanımlanmak zorunda değildir. Bireyler, teknoloji ve bilim yoluyla biyolojik sınırları aşma hakkına sahiptir. Bilişsel geliştirme, bu bağlamda, yalnızca mümkün olan bir pratik değil, aynı zamanda bireysel özerkliğin ve rasyonel seçimin bir uzantısı olarak görülmektedir. Mihailov ve Savulescu (2018) bilişsel geliştirme teknolojileri etkilerinin sıklıkla abartıldığını, elimizdeki ampirik kanıtların sağlıklı bireylerde ancak sınırlı etkiler ortaya koyduğunu belirtmektedir. Bu nedenle yazarlar erken ve yasaklayıcı politikaların bilimsel temelden yoksun olduğunu savunmaktadır. Yazarlara göre bilişsel performansın karmaşık ve çok boyutlu yapısı, bu tür müdahalelerin haksız avantaj ya da hile olarak çerçevelenmesini problemli kılmakta, yasaklayıcı yaklaşımlar güvensizlik ve şüphe kültürü üretmekte ve olumsuz toplumsal sonuçlara yol açmaktadır.

Transhümanistlerden Bostrom ve Sandberg (2009), bilişsel geliştirmeyi birkaç karşı argüman üzerinden savunmaktadır. Bunlardan biri insanların tarih boyunca eğitim, hafıza (ezber) teknikleri, dışsal bilgi işleme aygıtları (takvimler, hesap makineleri, dijital teknolojiler) ile bilişsel geliştirmeye yönelik çaba ortaya koymuş oldukları fikridir. Bu bağlamda reçeteli ilaçlar yoluyla bilişsel geliştirmenin, kafein kullanımı ya da eğitim teknolojileri, meditasyon ve yoga gibi diğer bilişsel stratejilerden prensipte farklı

olmadığı ileri sürülmektedir. Argümanlardan bir diğeri farmakolojik müdahalenin, “adaletsiz avantaj” yarattığı fikrinin problemli olduğudur. Yazarlara göre bilişsel performans her halükârda genetik miras, sosyoekonomik konum ve eğitim olanakları gibi eşitsiz dağılan faktörler tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle, bilişsel geliştirmenin yasaklanması “eşit bir oyun alanı” yaratmayacak aksine, var olan eşitsizlikleri görünmez kılacaktır. Bir diğer karşı argüman, farmakolojik bilişsel geliştirmenin hileli olduğu fikri ile ilişkilidir. Yazarlara göre neyin hile olarak görülüp görülmeyeceği oyunun kurallarına bağlıdır. Eğer ki eğitimin hedefi yüksek notlar almaksa biyoteknoloji kullanımı hile olarak görülebilirken, eğitim temel işlevinin sosyal işlev olduğu düşünülürse hile olarak görülmeyecektir. Son argüman biyoteknoloji yoluyla Tanrıcılık oynandığı fikrine yönelik eleştiridir. Yazarlara göre bu fikir insan bilgeliğinin bu ölçüde genişleyen özgürlük ve sorumluluğu yönetmek için yeterli olmadığı varsayımına dayanmaktadır. İnsanlar halihazırda hastalıkların tedavisi gibi toplumsal olarak kabul edilmiş pek çok müdahale aracılığıyla doğal düzene müdahale etmektedir. Bu nedenle asıl tartışma, hangi müdahale türlerinin etik açıdan sorunlu sayılacağına dair sınırların nasıl çizileceği ile ilgili olmaktadır.

Bilişsel geliştirmeye ilişkin etik temelli tartışma, var olan toplumsal koşular ve eğilimler üzerinden değerlendirildiğinde bir rekabet toplumunun izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda bilişsel geliştirme konusunun, günümüz neoliberal toplumunun dinamikleri üzerinden tartışmaya açılması gerekliliği doğmaktadır.

Bilişsel Geliştirmenin toplumsal arka planı: Neoliberal toplumda yaşamın politikası olarak bilişsel geliştirme

Önceki bölümde belirtildiği gibi Bostrom ve Sandberg (2009) bilişsel geliştirmenin geleneksel yöntemlerle de gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir. Bu yöntemler arasında

eğitim, yoga, meditasyon, yaratıcılık kursları görselleştirme ve hafıza/ezberleme teknikleri yer almaktadır. Bu çalışmada ise bilişsel geliştirme pratikleri biyoteknoloji ve özellikle farmakolojik bilişsel geliştirme biçimleri üzerinden ele alınmaktadır. Bunun temel nedeni, söz konusu müdahalelerin, tıbbileştirme ve farmasötikalizasyon süreçleri temelinde şekillenen yaşamın politikasıyla doğrudan ilişkili görülmesidir. Farmakolojik bilişsel geliştirme, bireylerin kendi bilişsel kapasitelerini yönetme, düzenleme ve optimize etme sorumluluğunu üstlendikleri bir bağlamda, öznenin kendisi üzerinde uyguladığı bir kendini biçimlendirme tekniği olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede çalışma, farmakolojik bilişsel geliştirmeyi yalnızca bireysel performans artışı arayışı olarak değil, aynı zamanda biyomedikal bilgi, ilaç endüstrisi ve toplumsal beklentiler aracılığıyla işleyen daha geniş bir yönetimsellik ve özneleşme sürecinin parçası olarak değerlendirmektedir.

Günümüzde bilişsel geliştirme vaadi sunan tıbbi teknolojilere yönelik talep gün geçtikçe artmaktadır. Bu durum biyoekonominin büyümesi temelinde değerlendirilebilir (Rose, 2007). Örnek olarak ABD'de hafıza geliştirmeye yönelik piyasaya sunulan takviyelerin satışından elde edilen gelir 2018 yılında 18 milyar doları aşmıştır (Hersant vd., 2023). İlaç piyasası araştırması yapan şirketler, farmakolojik bilişsel geliştirici piyasasının önümüzdeki yıllarda büyüyeceğine yönelik tahminler paylaşmaktadır. Burada piyasa merkezli bakış açısından "fırsat" olarak görülen şey büyük ölçüde nüfusların yaşlanması ile birlikte özellikle Alzheimer hastalığının görülme sıklığının artacağına yönelik öngörüdür. Küresel biliş ve hafıza geliştiricilere ilişkin bir rapora göre Pazarın büyüklüğü 2020 yılında 5.079,86 milyon ABD doları olarak değerlendirilmiş olup, 2021–2030 döneminde %5,5 yıllık bileşik büyüme oranı ile artarak 2030 yılında 8.689,74 milyon ABD dolarına ulaşmasının öngörüldüğü belirtilmektedir (Allied Market Research, 2022).

Bir başka rapora göre pazar, COVID-19'un etkisiyle 2020–2021 döneminde kısa süreli bir daralma yaşamış olsa da son yıllarda yeniden büyüme eğilimine girmiştir. Küresel pazarın 2024'te yaklaşık 5,93 milyar USD büyüklüğe ulaştığı ve 2034'e kadar yıllık ortalama %5,3 büyüme ile yaklaşık 9,94 milyar USD'ye çıkmasının beklendiği belirtilmektedir. Rapora göre büyümeyi tetikleyen temel faktörler, yaşlanan nüfus, Alzheimer ve diğer nörodejeneratif hastalıkların artışı, biyoteknolojiye yönelik talep, nörobilim alanındaki ilerlemeler ve ruh sağlığına yönelik farkındalığın yükselmesidir. Biyoteknolojinin kullanımı açısında Kuzey Amerika'nın lider bölge olması beklenmektedir. Raporda hekim denetimi olmadan kullanım gibi "etik dışı" pratiklerin ve bu konudaki tartışmaların, pazarın önündeki başlıca kısıtlayıcı faktörler olduğu belirtilmektedir (Zion Market Research, 2025).

Farmakolojik bilişsel geliştirme piyasasının genişlemesi ve buna ilişkin öngörüler insanların, insan durumlarının, kapasitelerinin ilaç yoluyla müdahale için fırsat alanlarına dönüştürülmesi (Coveney, Gabe, & Williams, 2011) temelinde değerlendirilebilecek bir durumdur. Bu durum neoliberal toplumun dinamikleri ile ilişkilendirilebilir. Neoliberal topumda, yaşam seçimlerini rasyonel bir kar-zarar hesabı üzerine bina eden neoliberalizmin öznesi- ekonomik insan- doğru seçimler yapması konusunda güdülenmektedir (Atalay, 2021, 2022) bu bağlamda "ekonomik insan kendi kendinin girişimcisidir" (Foucault, 2008: 226). Neoliberal yönetimsellik- sınırlı seçenek arasından kendi kaderini belirleyen ve bu bağlamda sorumlu kılınmış atomize birey üzerine kurulmuştur. Bireyler rekabet temelli işleyen tüm toplumsal alanlarda doğru seçimler yapma zorunluluğunu içselleştirmektedir. Günümüzde "bireyler daha önce toplumsal ya da siyasal sorunlar olarak değerlendirilen pek çok problemin tamamen kendi sorumlulukları altında olduğu şeklinde konumlandırılmaktadır" (Oksala, 2013: 67).

Neoliberalizmde, liberalizmden farklı olarak devletin korumacı rolünü terk etmesi ve piyasanın rekabet temelli işleyişinin garantörü konumuna geçmesi söz konusudur. Düşünsel anlamda liberalizmden neoliberalizme geçiş, piyasanın ve genel olarak piyasa temelli toplumun temeline piyasa işleyişinin, yerine rekabetin konması temelinde kavramsallaştırılabilir (Foucault, 2008). Neoliberalizmde rekabet, piyasalara özgü bir mekanizma olmaktan çıkmakta tüm toplumsal alanlara yayılan bir normatif ilke haline gelmektedir. Devlet, piyasadan kendisini geri çekmekten ziyade, rekabetçi koşulları destekleyen, oluşturan, sürdüren ve kışkırtan bir aktör olarak yeniden konumlanmaktadır. Rekabetçi düzen bireyler tarafından içselleştirilmekte, rekabetin devamlılığı bireysel düzlemde de garanti altına alınan bir durum haline gelmektedir (Ezgin, 2023). Neoliberal rekabet, biyolojik ya da kendiliğinden bir süreç değil, kuralları, ölçütleri, sıralamaları, değerlendirme sistemleri olan bilinçli olarak tasarlanmış bir düzendir. Rekabetçi düzen, bireyleri yalnızca (özgür) seçim yapan değil, sürekli ölçülen, derecelendirilen ve karşılaştırılan özneler haline getirmektedir. Bu da performansın sonu olmayan, tamamlanmayan bir süreç olarak yaşanmasına yol açmaktadır (Davies, 2017).

Cakic (2009), yüksek düzeyde rekabetçi herhangi bir ortamda, insanların rakiplerine karşı avantaj elde etmeye çalışmalarının anlaşılır olduğunu, bilişsel geliştirmeye yönelik talebin rekabetçi alan ile ilişkili olduğunu dile getirmektedir. Grunwald (2013: 211), sosyal rekabet ve geliştirme pratiklerinin iç içe geçmiş olduğunu savunmakta ve günümüzde rekabette elde edilen her başarının yalnızca sınırlı bir süre için geçerli olduğunu ve başkalarının yetişmesi ya da öne geçmesi olasılığı tarafından sürekli tehdit edildiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda geliştirme bir ereği olmayan, sonsuz bir süreçtir. “Sıralamalar ve derecelendirmeler, sürekli değerlendirmeler, kişinin kendini sunma zorunluluğu ve ister

iş yaşamında ister özel/duygusal ilişkiler bağlamında … rekabette üstün gelme gerekliliği- rekabet her yerdedir".

Bir önceki bölümde görüldüğü üzere bilişsel geliştirmeye ilişkin etik tartışmanın iki kutbunda yer alan iki argüman da rekabetin günümüz toplumunun zeminini oluşturduğu konusunda hemfikirdir. Biyomuhafazakarlar, rekabetin gerektirdiği çabadan kaçışı eleştirmekte ve geliştirme pratiklerini kestirme yol ve hile olarak tanımlamaktadır. Bu görüş çaba harcamaya böylesi bir değer atfettiği ve farmakolojik çözümlerin bu anlamda toplumsal düzeni tehdit ettiğini savunduğu için "farmakolojik Kalvinizm" olarak da adlandırılmıştır. Buna karşılık biyoliberaller, rekabet ederken kullanılacak araçları seçme özgürlüğünü ve kişinin kendi rekabetçiliğini artırma imkanını vurgulama eğilimindedir, geliştirmeyi oyun alanını eşitlemenin bir aracı olarak savunmaktadır (Wagner, 2013: 224). Bu anlamda iki zıt argüman da neoliberal toplumun dinamiklerine uygun bir tartışma sürdürmektedir. Bilişsel geliştirme tartışması toplumun bir rekabet alanı üzerine kurulduğu varsayımı üzerine inşa edilmektedir.

Bireylerin, biyomedikal anlamda kendini biçimlendirmeye yönelmesi rekabet temelinde işleyen, toplumsal bağların zayıfladığı günümüz toplumunda var olmanın yarattığı zorluk üzerinden anlamlandırılabilir. Nikolas Rose (2007), psikostimülanların dikkat, bilişsel görevler ve çalışma belleği üzerindeki etkilerinin çoğu zaman abartıldığını belirtmektedir. Buradaki asıl mesele, ebeveynlerin çocuklarında sahte ya da değiştirilmiş bir benlik yaratma arzusundan ziyade, ilacın kullanımıyla birlikte çocuğun gerçek benliğinin ortaya çıkacağına dair duyulan umut olarak görünmektedir. Popüler söylemlerin aksine, bireylerin psikiyatrik ilaçları kendilerini geliştirmek amacıyla kullandıklarına işaret eden güçlü bir antropolojik ya da sosyolojik kanıt bulunmamaktadır. Yazara göre buradaki çaba aslen psikiyatrik ilaçlar aracılığıyla dayanılmaz bir ıstırabın gündelik bir mutsuzluğa dönüştürülmesi

çabasıdır. İlaç kullanımı sonucu ortaya çıkan libido kaybı ya da duygulanımın bastırılması gibi istenmeyen yan etkiler ise, bu dönüşüm karşılığında kabul edilen bedeller olarak görülmektedir. Rose (2007, ss. 100–101) geliştirme teknolojileri için şöyle demektedir:

"Bu teknolojiler, aslında oldukça tanıdık olan bir kendilik rejimi içinde işlemektedir. Bireylere bu teknolojiler reçete edilmekte ve bireyler de onları, kaybettiklerini hissettikleri bir duruma yeniden kavuşma umuduyla kullanmaktadır… Hastaya satılan şey, bir kontrol rüyasıdır. Duygularını kontrol altına al, hastalığın belirtileri olan kaygıları tedavi et, yeniden kendin gibi hisset, hayatını geri kazan: bunlar, psikiyatrik ilaçların üreticileri, reçete edenler ve kullanıcıları arasındaki ilişkileri harekete geçiren umutlar ve anlatılardır".

Rose'a (2007) göre, günümüzde nörokimyasal öznelik biçimleri ile tedavi, iyileşme, müdahale ve geliştirme arasındaki sınırların bulanıklaşması, yeni yaşam biçimlerinin dayattığı yükümlülüklerle yakından ilişkilidir. Bu durum, bireyin kapasitelerini sürekli izleme, yönetme ve düzenleme yönündeki bitmeyen çabasının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu durum Abi-Rached ve Rose'a (2013) göre beyinlerimiz üzerinde etkide bulunarak, zihinsel yaşamımızı iyileştirebileceğimiz ve bitmek bilmeyen kendini geliştirme ve kendini yönetme taleplerini karşılamaya yönelik gündelik kapasitelerimizi artırabileceğimize yönelik inançlar çerçevesinde ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda bilişsel geliştirme, bireysel performans arayışlarının ötesinde, rekabet, verimlilik ve öz-yönetim normlarının farmakolojik araçlar yoluyla içselleştirildiği neoliberal toplumda yaşamın politikası olarak görünür hale gelmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, bilişsel performansın farmakolojik yollarla artırılmasına ilişki çabayı, bireysel tercihlerin ya da etik ikilemlerin ötesinde, günümüz biyomedikal toplumunun yapısal dinamikleri çerçevesinde ele almıştır. Bilişsel geliştirme pratikleri, tıbbileştirme ve farmasötikalizasyon süreçleriyle iç içe ilerleyerek, insan kapasitelerinin ilaç temelli müdahaleler için fırsat alanlarına dönüştürülmesine işaret etmektedir. Bu bağlamda reçeteli stimülanların tıbbi olmayan kullanımı, istisnai bir durum ya da sapma davranışından ziyade, performansın toplumsal olarak merkezileştiği ve sürekli optimize edilmesi beklenen bir yaşam anlayışının parçası olarak anlam kazanmaktadır.

Neoliberal yönetimsellik çerçevesinde bireyler, rekabet temelli işleyen toplumsal alanlarda doğru seçimler yapma, kendi kapasitelerini yönetme ve geliştirme sorumluluğu ile kuşatılmaktadır. Devletin koruyucu rolünden çekilerek rekabetçi piyasa işleyişinin garantörü konumuna geçmesi, performansın sınırlarının sürekli genişletilmesini beraberinde getirmektedir. Bu süreçte dikkat, odaklanma ve bilişsel verimlilik gibi zihinsel beceriler, bireysel nitelikler olmaktan çıkarak toplumsal beklentilerin ve normların karşılığı haline gelmektedir. Farmakolojik bilişsel geliştirme bu normların, günümüzde insan olmanın karşılığı olarak görülen beyin üzerinde somutlaştığı bir müdahale biçimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, bilişsel geliştirmeye yönelik farmakolojik müdahaleler, biyoiktidarın yaşamı düzenleme ve optimize etme stratejileriyle yakından ilişkilidir. Bu pratikler, bireylerin kendi kapasitelerini sürekli izleme, yönetme ve artırma yükümlülüğü altında konumlandırıldığı bir öznelik biçimini yeniden üretmektedir. Bu bağlamda bilişsel geliştirme ne yalnızca etik bir sapma ne de bireysel bir kestirme yol olarak ele alınabilir. Bu çalışmada bilişsel geliştirme rekabet, verimlilik ve başarı normlarının farmasötik

araçlar yoluyla içselleştirildiği, günümüz neoliberal biyomedikal toplumunun ayırt edici bir görünümü olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

Abraham, J. (2010). Pharmaceuticalization of society in context: Theoretical, empirical and health dimensions. *Sociology*, *44*(4), 603–622. https://doi.org/10.1177/0038038510369368

Allied Market Research. (2022). Cognitive and Memory Enhancer Drugs Market (2021-2030). https://www.alliedmarketresearch.com/cognitive-and-memory-enhancer-drugs-market (Erişim Tarihi: 10.01.2026)

Araes-Aybar, L.-A., Navia-Alvarez, P., Fuentes-Redondo, T., & Bueno-Lopez, J.-L. (2015). Thomas Willis, a pioneer in translational research in anatomy (on the 350th anniversary of Cerebri anatome). *Journal of Anatomy*, *226*, 289–300. https://doi.org/10.1111/joa.12273

Atalay, S. (2020). Tıbbileştirme ve farmasötikalizasyon bağlamında dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu: Türkiye'de Web 2.0 içerikleri üzerinden bir değerlendirme. Içinde *Medeniyet bağlaminda sosyolojik çalişmalar* (ss. 84–114). Ankara: İKSAD Yyayınevi.

Atalay, S. (2021). Neoliberal yönetimsellik ve performansın tıbbileştirilmesi bağlamonda Ekşi Sözlük'te Ritalin tartışmaları. *Sosyoloji Dergisi*, (41–42), 187–216.

Atalay, S. (2022). 'The ones who die are lost and the survivors are what we have': neoliberal governmentality and the governance of Covid-19 risk in social media posts in Turkey. *Health, Risk and Society*, *24*(3–4), 127–148. https://doi.org/10.1080/13698575.2022.2056583

Atalay, S. (2023). Eleştirel yaklaşımlar: Sağlığın Tıbbileştirilmesi ve Ticarileşmesi. Içinde M. Y. Alptekin (Ed.), *Sağlık Sosyolojisi* (ss. 193–214). Ankara: Nobel Yayınevi.

Ballard, K., & Elston, M. A. (2005). Medicalisation: A Multi-dimensional Concept. *Social Theory and Health*, *3*(3), 228–241. https://doi.org/10.1057/palgrave.sth.8700053

Barker, K. K. (2010). The Social Construction of Illness, Medicalization and Contested Illness. Içinde C. E. Bird, P. Conrad, A. M. Fremont, ve S. Timmermans (Ed.), *Handbook of Medical Sociology, Sixth Edition* (ss. 147–162).

Bell, S. E., & Figert, A. E. (2012). Medicalization and pharmaceuticalization at the intersections: Looking backward, sideways and forward. *Social Science and Medicine*, *75*(5), 775–783. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.04.002

Bell, S. K., Lucke, J. C., & Hall, W. D. (2012). Lessons for Enhancement From the History of Cocaine and Amphetamine Use. *AJOB Neuroscience*, *3*(2), 24–29. https://doi.org/10.1080/21507740.2012.663056

Bostrom, N. (2003). Human genetic enhancements: A transhumanist perspective. *Journal of Value Inquiry*, *37*(4), 493–506. https://doi.org/10.1023/B:INQU.0000019037.67783.d5

Bostrom, N., & Sandberg, A. (2009). Cognitive Enhancement: Methods, Ethics, Regulatory Challenges. *Sci Eng Ethics*, *15*, 311–341. https://doi.org/10.1007/s11948-009-9142-5

Busfield, J. (2006). Pills, power, people: Sociological understandings of the pharmaceutical industry. *Sociology*, *40*(2), 297–314. https://doi.org/10.1177/0038038506062034

Cakic, V. (2009). Smart drugs for cognitive enhancement: Ethical and pragmatic considerations in the era of cosmetic neurology. *Journal of Medical Ethics*, *35*(10), 611–615. https://doi.org/10.1136/jme.2009.030882

Carroll, B. C., Mclaughlin, T. J., & Blake, D. R. (2006). Patterns and Knowledge of Nonmedical Use of Stimulants Among College Students. *Arch Pediatr Adolesc Med.*, *160*, 481–485.

Clarke, A. E., Mamo, L., Fishman, J. R., Shim, J. K.,& Fosket, J. R. (2003). Biomedicalization: Technoscientific transformations of health, illness, and U.S. biomedicine. *American Sociological Review*, *68*(2), 161–194. https://doi.org/10.2307/1519765

Conrad, P. (2007). *The Medicalization of Society: On The Transformation of Human Conditions Into Treateable Disorders*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Conrad, P. (2013). Medicalization: Changing Contours, Characteristics and Contexts. Içinde W. C. Cockerham (Ed.), *Medical Sociology on the Move: New Directions in Theory* (ss. 195–214). New York ve Londra: Springer.

Conrad, P., & Potter, D. (2000). From Hyperactive Children to ADHD Adults : Observations on the Expansion of Medical Categories. *Social Problems*, *47*(4), 559–582.

Coveney, C., Gabe, J., & Williams, S. (2011). The sociology of cognitive enhancement: Medicalisation and beyond. *Health Sociology Review*, *20*(4), 381–393. https://doi.org/10.5172/hesr.2011.20.4.381

Davies, W. (2017). *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. London: Sage Publications.

Davis, J. E. (2010). Medicalization, Social Control, and the Relief of Suffering. Içinde W. A. Cockerham (Ed.), *The New Blackwell Companion to Medical Sociology* (ss. 211–241). Singapore: Blackwell Publishing.

Dertadian, G. C. (2023). Is non-medical use normal? Normalisation , medicalisation and pharmaceutical consumption. *International Journal of Drug Policy*, *119*, 1–9. https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2023.104123

Descartes, R. (1996). *Söylem, Kurallar, Meditasyonlar* (çev. Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.

Dupont, R. L., Coleman, J. J., Bucher, R. H., & Wilford, B. B. (2008). Characteristics and Motives of College Students Who Engage in Nonmedical Use of Methylphenidate. *The American Journal on Addictions*, *17*, 167–171. https://doi.org/10.1080/10550490802019642

Ezgin, E. (2023). Neoliberalizmin Özne Yönetimi Sürecinde Sağ Popülizmin İşlevi: Sınıfsal Düzlemden Kaçış. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, *23*(3), 1795–1805. https://doi.org/10.11616/asbi.1328994

Foucault, M. (2007). *Cinselliğin Tarihi* (H. U. Tanrıöver, Ed.). https://doi.org/10.2307/1852672

Foucault, M. (2008). *The Birth of BioPolitics: Lectures at the College de France 1978-79*. London: Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus: College de France Dersleri 1977-1978* (F. Taylan, Ed.). https://doi.org/10.4135/9781446218808

Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın doğuşu: College de France Dersleri 1978-1979* (A. Tayla, Ed.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault, M. (2020). İki: Kendini Biçimlendirme Teknikleri. Içinde L. H. Martin, H. Gutman, ve P. H. Hutton (Ed.), *Kendini Bilmek: Bir Michel Foucault Semineri* (ss. 26–66). İstanbul: Profil Kitap.

Franke, A. G., & Lleb, K. (2013). Pharmacological Neuroenhancement: Substances and Epidemiology. Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 17–27). Dordrecht: Springer Netherlands.

Galton, F. (1883). *Inquiries into Human Faculty and its Development*. London: Macmillan and Co.

Gane, M. (2008). Foucault on Governmentality and Liberalism: The Birth of Biopolitics. *Theory, Culture ve Society*, *25*(8), 353–363. https://doi.org/10.1177/0263276408097812

Gilbert, F. (2013). Nano-bionic Devices for the Purpose of Cognitive Enhancement: Toward a Preliminary Ethical Framework. Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 125–134). Dordrecht: Springer Netherlands.

Gillham, N. W. (2001). Sir Francis Galton and the birth of eugenics. *Annual Review of Genetics*, *35*, 83–101.

Grunwald, A. (2013). Are we heading towards an "enhancement society"? Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 201–216). Dordrecht: Springer Netherlands.

Hauskeller, M. (2013). Cognitive Enhancement – To What End? Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 113–124). Dordrecht: Springer Netherlands.

Hersant, H., He, S., Maliha, P., & Grossberg, G. (2023). Over the Counter Supplements for Memory : A Review of Available Evidence. *CNS Drugs*, *37*(9), 797–817. https://doi.org/10.1007/s40263-023-01031-6

Hildt, E. (2013). Cognitive Enhancement – A Critical Look at the Recent Debate. Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.),

Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective (ss. 1–15). Dordrecht: Springer Netherlands.

Hofmann, B. (2016). Medicalization and overdiagnosis : different but alike. *Medicine, Health Care and Philosophy*, *12*(9), 253–264. https://doi.org/10.1007/s11019-016-9693-6

Holt, R. I. G., Erotokritou-Mulligan, I., & Sönksen, P. H. (2009). The history of doping and growth hormone abuse in sport. *Growth Hormone and IGF Research*, *19*(4), 320–326. https://doi.org/10.1016/j.ghir.2009.04.009

Humanityplus.org. (y.y.). Mission. https://www.humanityplus.org/about (Erişim Tarihi: 20.04.2025)

Illich, I. (1976). *Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. New York: Pantheon Books.

Kass, L., Blackburn, E. H., Dresser, R. S., Foster, D. W., Fukuyama, F., Gazzaniga, M. S., … Glendon, M. A. (2003). *Beyond Therapy: Biotechnology and the Pursuit of Happines*. Tarihinde adresinden erişildi https://biotech.law.lsu.edu/research/pbc/reports/beyondtherapy

Kaye, S., & Darke, S. (2012). The diversion and misuse of pharmaceutical stimulants: What do we know and why should we care? *Addiction*, *107*(3), 467–477. https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2011.03720.x

Kevles, D. J. (1999). Eugenics and human rights. *BMJ*, *319*, 435–438.

Lanni, C., Lenzken, S. C., Pascale, A., Vecchio, I. Del, Racchi, M., Pistoia, F., ve Govoni, S. (2008). Cognition enhancers between treating and doping the mind. *Pharmacological Research*, *57*, 196–213. https://doi.org/10.1016/j.phrs.2008.02.004

Li, T. M. (2007). Ideas / Idees Governmentality. *Anthropologica*, *49*(2), 275–281.

Locke, J. (1996). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

López, B. (2012). Doping as technology: A rereading of the history of performance-enhancing substance use in the light of Brian Winston's interpretative model for technological continuity and change. *International Journal of Sport Policy*, *4*(1), 55–71. https://doi.org/10.1080/19406940.2011.627361

Lucke, J. C., Bell, S. K., Partridge, B. J., & Hall, W. D. (2011). Academic doping or Viagra for the brain? the history of recreational drug use and pharmacological enhancement can provide insight into these uses of neuropharmaceuticals. *EMBO Reports*, *12*(3), 197–201. https://doi.org/10.1038/embor.2011.15

Lüthy, C. H. (2013). Historical and Philosophical Reflections on Natural, Enhanced and Artificial Men and Women. Içinde B.-J. Koops, C. H. Lüthy, A. Nelis, C. Sieburgh, J. P. M. Jansen, ve M. S. Schmid (Ed.), *Engineering the Human* (ss. 11–28). Heidelberg: Springer.

Lüthy, C. H., & Koops, B.-J. (2013). Towards Homo Manufactus? An Introduction to this Volume. Içinde B.-J. Koops, C. H. Lüthy, A. Nelis, C. Sieburgh, J. P. M. Jansen, ve M. S. Schmid (Ed.), *Engineering the Human* (ss. 1–10). Heidelberg: Springer.

Maturo, A. (2012). Medicalization: Current concept and future directions in a Bionic Society. *Mens Sana Monographs*, *10*(1), 122–133. https://doi.org/10.4103/0973-1229.91587

Maturo, A. (2013). The medicalization of education: ADHD, human enhancement and academic performance. *The medicalization of education: ADHD, human enhancement and academic performance*, *5*(3), 175–188.

Mehta, N. (2011). Mind-body dualism: A critique from a health perspective. *Mens Sana Monographs*, *9*(1), 202–209. https://doi.org/10.4103/0973-1229.77436

Mihailov, E., & Savulescu, J. (2018). Social Policy and Cognitive Enhancement: Lessons from Chess. *Neuroethics*, *11*(2), 115–127. https://doi.org/10.1007/s12152-018-9354-y

Ninan, J., Clegg, S., & Mahalingam, A. (2019). Branding and governmentality for infrastructure megaprojects: The role of social media. *International Journal of Project Management*, *37*(1), 59–72. https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2018.10.005

Novak, S. P., Håkansson, A., Martinez-raga, J., Reimer, J., Krotki, K., & Varughese, S. (2016). Nonmedical use of prescription drugs in the European Union. *BMC Psychiatry*, *16*(274), 1–12. https://doi.org/10.1186/s12888-016-0909-3

Oksala, J. (2013). Neoliberalism and Biopolitical Governmentality. Içinde J. Nilsson ve S.-O. Wallenstein (Ed.), *Foucault, biopolitics and governmentality* (ss. 53–72). Stockholm: Södertörn University.

Partridge, B., Lucke, J., & Hall, W. (2012). *A Comparison of Attitudes Toward Cognitive Enhancement and Legalized Doping in Sport in a Community Sample of Australian Adults A Comparison of Attitudes Toward Cognitive Enhancement and Legalized Doping in Sport in a Community Sample of Australian Adults*. *7716*. https://doi.org/10.1080/21507716.2012.720639

Peterkin, A. L., Crone, C. C., Sheridan, M. J., & Wise, T. N. (2011). Cognitive performance enhancement: Misuse or self-treatment? *Journal of Attention Disorders*, *15*(4), 263–268. https://doi.org/10.1177/1087054710365980

Read, J. (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies*, (6), 25–36. https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465

Reiner, P. B. (2013). The Biopolitics of Cognitive Enhancement. Içinde Elisabeth Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 189–216). Dordrecht: Springer Netherlands.

Repantis, D. (2013). Psychopharmacological Neuroenhancement: Evidence on Safety and Efficacy. Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 28–38). Dordrecht: Springer Netherlands.

Rose, N. (2001). The Politics of Life Itself. *Theory Culture ve Society*, *18*(6), 1–30.

Rose, N. (2007). *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Rose, N., & Abi-Rached, J. M. (2013). *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. New Jersey: Princeton University Press.

Sağırloğlu, N. A. (2020). Öjeni Ve Sağlam Bedenlilik. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (October 2020), 115–133. Tarihinde adresinden erişildi https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1305593

Singh, I., Filipe, A. M., Bard, I., Bergey, M., & Baker, L. (2013). Globalization and Cognitive Enhancement : Emerging Social and Ethical Challenges for ADHD Clinicians. *Curr Psychiatry Rep*, *15*, 385. https://doi.org/10.1007/s11920-013-0385-0

The Transhumanist Declaration. (y.y.). Tarihinde adresinden erişildi https://itp.uni-frankfurt.de/~gros/Mind2010/transhumanDeclaration.pdf

Vidal, F. (2009). Brainhood , anthropological figure of modernity. *History of Human Sciences*, *22*(1), 5–36. https://doi.org/10.1177/0952695108099133

Wagner, G. (2013). Leveling the Playing Field: Fairness in the Cognitive Enhancement Debate. Içinde E. Hildt ve A. G. Franke (Ed.), *Cognitive Enhancement: An Interdisciplinary Perspective* (ss. 113–123). Dordrecht: Springer.

Williams, S. J., Martin, P., & Gabe, J. (2011). The pharmaceuticalisation of society? A framework for analysis. *Sociology of Health and Illness*, *33*(5), 710–725. https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2011.01320.x

Yakut İpekoğlu, H., & Kolcu, G. (2023). Non-medical use of Methylphenidate in Medical Students in the Mediterranean Region of Türkiye: A Qualitative Research. *Med J SDU*, *30*(2), 245–252. https://doi.org/10.17343/sdutfd.1301782

Zion Market Research. (2025). Cognitive and Memory Enhancer Drugs Market. https://www.zionmarketresearch.com/report/cognitive-and-memory-enhancer-drugs-market (Erişim Tarihi: 10.01.2026)

Zola, I. K. (1972). Medicine As an Institution of Social Control. *The Sociological Review*, *20*(4), 487–504. https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1972.tb00220.x

BÖLÜM 4

KİŞİLERARASI İLETİŞİMDE BARİYERLERE DAİR KURAMSAL BİR ANALİZ

İlhan BİNGÖL[1]

GİRİŞ

İnsan varoluşunun ve toplumsal yaşamının ayrılmaz bir parçası olan iletişim olgusu, en genel tanımıyla bir kaynaktan bir hedefe bilgi, düşünce, duygu ve anlamların aktarılması sürecidir. İnsanlık tarihinin gelişim seyrine bakıldığında, iletişimin toplumsal bütünleşmenin yeniden üretim süreçlerinde kurucu bir belirleyen olarak başat bir işlev üstlendiği anlaşılmaktadır. Bilgi aktarımı ile birlikte, deneyim ve algıların paylaşımına dayalı olan iletişim süreci; bireylerin özneler üstü bir düzlemde uzlaşmasını sağlayarak, toplumsal dokuyu oluşturan kolektif anlamlandırma pratiklerine zemin hazırlar. İletişim doğuştan gelen bir potansiyel olarak, bireyin gelişim sürecinde şekillenerek dış dünyayla ilişki kurmasının temel aracı haline gelir (Karabulut ve Uygun, 2024). Latince paylaştırmak, ortak kılmak anlamına gelen "communicare" kökünden türeyen iletişim kavramı, bireylerin çevreleriyle kurduğu ilişkinin yapı taşını oluşturur.

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü Medya ve İletişim Programı, Orcid: 0000-0002-1826-7809

En yalın haliyle iletişim "bilginin, düşüncelerin, duyguların ve becerilerin semboller kullanılarak aktarılması süreci" (Berelson & Steiner, 1964) olarak tanımlansa da, modern yaklaşımlar bu süreci bir "anlam yaratma" eylemi olarak görür. Fiske (2003), iletişimi, yalnızca mesajların bir kaynaktan hedefe aktarılması süreci olarak değil; toplumsal ilişkilerin kurulduğu, yeniden üretildiği ve süreklilik kazandığı dinamik bir etkileşim zemini olarak kavramsallaştırmaktadır.

İletişim, özünde karşılıklılık ilkesine dayanan ve anlamın ortaklaşa üretimini mümkün kılan dinamik bir süreçtir. En genel çerçevede iletişim; bilgi, duygu, düşünce, tutum, inanç, değer ve davranış örüntülerinin sözlü, yazılı ya da görsel-işitsel göstergeler aracılığıyla bir kaynaktan alıcıya iletilmesi ve alıcı tarafından yorumlanması sürecini ifade eder. Bununla birlikte iletişim, salt bir aktarım mekanizmanın ötesinde, anlamın toplumsal bağlam içerisinde yapılandırıldığı çok yönlü bir etkileşim alanıdır. İletişim süreci öncelikle bireyin içsel dünyasında, yani algılama, değerlendirme ve anlamlandırma düzeyinde başlar. Bu aşama, literatürde kişi içi iletişim olarak kavramsallaştırılmakta ve bireyin kendi bilişsel ve duygusal süreçleriyle kurduğu etkileşimi ifade etmektedir. Bireyin içsel anlamlandırma sürecini takiben diğer bireylerle kurduğu karşılıklı etkileşim ise ‘kişilerarası iletişim’ boyutunu oluşturmakta ve böylece iletişim, bireysel düzlemden toplumsal düzleme doğru genişleyen bir yapı kazanır.

Kişilerarası iletişim, genel olarak bireyler arasında gerçekleşen ve anlam yüklü etkileşim süreçlerini ifade eden bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Pearson & Spitzberg, 1990). İletişim, insanın varoluşsal bir gereksinimi olarak, bireylerin kendini gerçekleştirme, kimlik inşası ve toplumsal bütünleşme süreçlerinin temelinde yer alır. Bu bağlamda kişilerarası iletişim, bireylerin birbirlerini anlamlandırdığı, ilişkiler kurduğu ve sosyal gerçekliği karşılıklı etkileşim yoluyla inşa ettiği dinamik bir alan niteliği

taşımaktadır (Goodwin, 2019). Hartley (1999), kişilerarası iletişimin ayırt edici özelliğinin, katılımcılar arasındaki karşılıklılık ve ilişkisellik boyutunda ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu çerçevede güncel yaklaşımlar, kişilerarası iletişimi yalnızca yüz yüze etkileşimlerle sınırlı görmemekte; dijital ve teknolojik araçlar aracılığıyla gerçekleşen iletişim biçimlerini de bu kapsamda değerlendirmektedir. Dolayısıyla kişilerarası iletişim, iki ya da daha fazla kişi arasında gerçekleşen bir anlam üretme süreci olmanın ötesinde; sözlü ve sözsüz göstergeleri, duygusal boyutları, bağlamsal unsurları ve ilişki dinamiklerini içeren çok katmanlı bir yapıya sahiptir.

Bu yönüyle kişilerarası iletişim, yalnızca bilgi aktarımına indirgenebilecek teknik bir süreç olmanın ötesinde anlam üretimi, duygu paylaşımı ve karşılıklı etkileşim yoluyla ilişkilerin inşa edildiği toplumsal bir olgudur. İnsan, sosyal bir varlık olarak kimliğini ve benlik algısını büyük ölçüde başkalarıyla kurduğu iletişim üzerinden şekillendirir. Bu nedenle kişilerarası iletişim, hem bireysel yaşamın hem de toplumsal düzenin kurucu unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Her zaman kesintisiz ve sağlıklı bir şekilde işlemeyen iletişim süreci çeşitli durumlarda bireyler arasında anlam aktarımını zorlaştıran ya da engelleyen unsurlarla sekteye uğrayabilir. “Kişilerarası iletişim engelleri” ya da “iletişim bariyerleri” olarak adlandırılan bu unsurlar; yalnızca yanlış anlamalardan ibaret olmayıp, ön yargılar, kalıp yargılar, empati eksikliği, benmerkezci tutumlar, savunmacı dil kullanımı, güç ve statü farklılıkları, kültürel kodlar ve duygusal faktörler gibi çok boyutlu değişkenleri içermektedir.

Kişilerarası iletişimdeki engellerin analizi, yalnızca bu sorunların tespit edilmesiyle sınırlı değildir; aynı zamanda söz konusu bariyerlerin nasıl aşılabileceğine yönelik bir bilinç geliştirilmesini de gerekli kılmaktadır. Zira iletişim, etkin biçimde

kurulduğunda yalnızca bilgi aktarımını değil, karşılıklı anlayışın ve toplumsal bütünleşmenin sağlanmasını da mümkün kılar.

Kişilerarası iletişim engellerini "bariyer" metaforu çerçevesinde bütüncül bir perspektifle ele almayı amaçlayan bu çalışma, yalnızca bu engelleri tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda aşılmalarına yönelik analitik bir bakış açısı sunmaktadır. İletişim sürecindeki yapısal kırılganlıkları kuramsal bir derinlikle görünür kılmayı hedefleyen bu yaklaşım, sağlıklı bir iletişim kültürünün geliştirilmesine katkı sağlamayı amaçlamakta ve hem araştırmacılar hem de uygulayıcılar için kapsamlı bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

KİŞİLERARASI İLETİŞİM VE ÖZELLİKLERİ

En az iki birey arasında gerçekleşen ve düşünce, tutum, duygu ile anlamların karşılıklı etkileşim yoluyla üretilip paylaşıldığı dinamik bir süreç olan kişilerarası iletişim, salt enformasyon aktarımıyla sınırlı kalmayarak, taraflar arasında anlamın karşılıklı etkileşim süreci içinde ortaklaşa yapılandırılmasını da kapsar. Bireyin yer aldığı tüm toplumsal bağlamlarda işlevsel bir role sahip olan kişilerarası iletişim; aileden örgütsel yapılara, dinî kurumlardan gündelik sosyal ilişkilere kadar uzanan geniş bir alanda varlık göstererek toplumsal etkileşimin sürekliliğini sağlar (Asemah & Omosotomhe, 2022). Kişilerarası iletişim, iletişim sürecinin tüm öğelerini içeren ve bireyler arasında karşılıklı etkileşime dayalı olarak gerçekleşen bir iletişim biçimidir. Bu sürecin etkili ve işlevsel bir şekilde yürütülebilmesi, yalnızca tarafların demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerine (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve toplumsal statü gibi) bağlı değildir. Aynı zamanda bireylerin sahip oldukları bilgi birikimi, tutum ve davranış kalıpları, yaşam deneyimleri ve değer sistemleri de iletişimin niteliğini ve sonucunu belirleyen temel değişkenler arasında yer almaktadır (Aziz, 2010).

Bireylerin karşılıklı olarak etkileşime girdikleri toplumsal bir süreç olan kişilerarası iletişim süreci içinde bireyler, anlam üretimi ve paylaşımı amacıyla çeşitli sembolik kodları kullanarak birbirleriyle etkileşimde bulunurlar. Bu süreç, bireyin kültürel birikimi, deneyimleri ve algılayış biçiminden etkilenir (Ünlü, 2019). Yalnızca bilgi aktarımından ibaret olmayan kişilerarası iletişim süreci, psikolojik ve sosyal bir inşa sürecidir. Bu sürecin temel nitelikleri şunlardır:

Bir iletişimin kişilerarası iletişim sayılabilmesi için en az iki kişi arasında gerçekleşmesi gerekir.

Kişilerarası iletişim, dinamik bir süreçtir ve mesajlar karşılıklı olarak iletilir ve anlamlandırılır.

Kişilerarası iletişim kaçınılmazdır. Bireyler, bir araya geldiğinde hiçbir şey yapmasalar bile beden dilleri veya sessizlikleri ile bir mesaj iletirler. Bu durum literatürde "iletişim kurmamak imkânsızdır" ilkesiyle açıklanır (Watzlawick et al. 2011).

Kişilerarası iletişim çift yönlüdür (Albayrak, 2020).

Kişilerarası iletişim süreci, katılımcıların belirli bir fiziksel ve/veya psikolojik yakınlık içerisinde karşılıklı etkileşime girmelerini gerektirir. Bu süreçte iletişim, karşılıklılık ilkesine dayanır ve taraflar arasında çift yönlü mesaj alışverişi söz konusudur. Ayrıca iletilen mesajlar yalnızca sözel ifadelerle sınırlı olmayıp; beden dili, jest ve mimikler, ses tonu gibi sözsüz iletişim unsurlarını da kapsayan çok yönlü bir yapıya sahiptir (Dökmen, 2004).

Kişilerarası iletişim sürekli değişen ve dönüşen dinamik bir süreçtir. Katılımcılar arasındaki etkileşim, zaman içinde karşılıklı etki yoluyla yeniden şekillenmekte; bu durum iletişimin doğrusal değil, döngüsel ve etkileşimsel bir nitelik taşıdığını göstermektedir (Wood, 1999).

Kişilerarası iletişimde anlam, katılımcılar tarafından ortak inşa edilir. Mesajların yorumlanması; bireylerin deneyimleri, kültürel arka planları ve içinde bulunulan bağlam doğrultusunda biçimlenir (Matsumoto, 2010).

Kişilerarası iletişim, sözlü ifadeler ile sözsüz göstergelerin bütünlüğü içinde gerçekleşir. Beden dili, jest ve mimikler, göz teması ve ses tonu gibi unsurlar, iletilen mesajın anlamını pekiştirir ya da dönüştürür (Wood, 1999).

Kişilerarası iletişim, fiziksel, kültürel ve ilişkisel bağlamdan bağımsız değildir. Aynı iletinin farklı bağlamlarda farklı anlamlar kazanabilmesi, iletişimin bağlamsal niteliğini ortaya koymaktadır (Matsumoto, 2010).

Kişilerarası iletişim, yalnızca içerik aktarımıyla sınırlı olmayıp taraflar arasındaki ilişkinin kurulması ve sürdürülmesine de hizmet eder. Her iletişim eylemi, ilişkiye dair örtük ya da açık mesajlar içerir (Wood, 1999).

Bu iletişim türü, anlık ve sürekli geri bildirim imkânı sunar. Katılımcılar, karşılıklı tepkileri gözlemleyerek iletişimlerini eş zamanlı olarak düzenleyebilir.

Kişilerarası iletişim, bilinçli ya da örtük amaçlar doğrultusunda gerçekleşir. Yani amaçlı ve hedef odaklıdır. (Wood, 1999)

Kişilerarası iletişim pratikleri, bireylerin ait oldukları kültürel yapı ve kimlik unsurları tarafından şekillendirilir. Bu süreç aynı zamanda kimliğin inşası ve ifade edilmesinde önemli bir rol oynar (Matsumoto, 2010).

KİŞİLERARASI İLETİŞİM ENGELLERİ

Kişilerarası iletişim engelleri, bireylerin birbirleriyle açık, doğru ve etkili bir biçimde iletişim kurmalarını ve karşılıklı anlayış geliştirmelerini güçleştiren ya da sınırlayan tüm unsurları ifade

etmektedir (Gürüz ve Eğinli, 2012). Kişilerarası iletişimin doğru ilerlemesini engelleyen bazı faktörler vardır. Bu faktörler arasında 'halo etkisi', 'kalıp yargılar', 'ön yargılar,' 'sen dili' (suçlamak), 'kehanet teorisi', 'kutuplarda düşünmek' (ya hep ya hiç düşüncesi), 'niyet atfetme' (varsayımsal anlam yükleme), 'bakış açısı bağımlılığı (açı sadakati)', 'sınıflandırma' (etiketleme), 'dilsel'(semantik) engeller ve 'streoptipleştirme' gibi unsurlar yer almaktadır.

Halo Etkisi

İlk kez Edward Thorndike tarafından ortaya konulan 'halo etkisi' kavramı, birey hakkında oluşan genel izlenimin, o kişinin belirli özelliklerine yönelik değerlendirmeleri sistematik biçimde etkilemesi durumunu ifade etmektedir. Bu bağlamda halo etkisi, bireyin tek bir olumlu niteliğinden hareketle onun diğer özelliklerinin de olumlu biçimde algılanmasına yol açan bilişsel bir yanlılık türü olarak tanımlanabilir (Kartal, 2023). Kişilerarası iletişim bağlamında halo etkisi; alıcının, kaynağın fiziksel çekiciliği, statüsü veya hitabeti gibi tek bir "parlak" yönünden yola çıkarak, kişinin zekâsı, dürüstlüğü ve güvenilirliği hakkında da olumlu genellemeler yapması sürecini ifade eder (Thorndike, 1920). Halo etkisi, pozitif ve negatif olmak üzere iki boyutta ele alınmaktadır. İlk karşılaşmada birey hakkında oluşan olumlu genel izlenimin, diğer özelliklerin de olumlu biçimde değerlendirilmesine yol açması "pozitif halo etkisi" olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık, bireyin olumsuz bir özelliğinden hareketle diğer niteliklerinin de olumsuz biçimde algılanması ise "negatif halo etkisi" olarak ifade edilmektedir (West & Turner, 2005). Halo etkisi, aynı zamanda 'dilsiz bilgilenme' olarak bilinmektedir. Dilsiz bilgilenme, özellikle ilk karşılaşmalarda birey hakkında izlenim oluşumunda belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu etki, alıcının kaynak hakkındaki tek bir olumlu izlenimini tüm sürece genelleyerek mesajın içeriğinden ziyade kaynağın imajına odaklanmasına neden olan psikolojik bir iletişim engelidir.

Halo etkisi, ilk izlenimlerin kalıcılığını açıklayan öncelik etkisi ile yakından ilişkilidir (Asch, 1946). Birey, bir başkasıyla ilk karşılaşmasında edindiği olumlu veya olumsuz izlenimi, sonraki tüm iletişim sürecinde bir "filtre" olarak kullanmakta; bu durum, karşıdaki kişinin sonraki davranışlarının tarafsız bir şekilde değerlendirilmesini engellemektedir. Örneğin, fiziksel çekicilik, giyim tarzı veya mesleki statü gibi tek bir olumlu özellik, bireyin zekâsı, dürüstlüğü ve yetkinliği hakkında da olumlu varsayımlarda bulunulmasına neden olabilmektedir (Dion et al. 1972). Bu engeli aşmak ve sağlıklı bir iletişim iklimi inşa etmek için 'ayrıştırma' stratejisi kritik önem taşır. Bu strateji, kişinin fiziksel çekicilik veya statü gibi baskın niteliklerini, somut davranışsal verilerden bağımsız bir şekilde değerlendirmeyi gerektirir.

Halo etkisinin kırılması için ayrıca 'güzel olan iyidir' (Dion et al.1972) yargısının kırılması, ancak bilişsel farkındalığın artırılması ve yargı sürecinin analitik bir zemine taşınmasıyla mümkündür. Dolayısıyla, ilk izlenimin yarattığı duygusal halenin ötesine geçerek, iletişim kurulan kişiyi çok boyutlu ve kanıta dayalı bir yaklaşımla değerlendirmek, algısal çarpıtmaların önüne geçilmesini sağlayacaktır.

Sonuç olarak ‘halo etkisi’, kişilerarası iletişim sürecinde algıyı sınırlayan bir engel olarak ortaya çıkmakta ve bireylerin karşısındaki kişiyi nesnel, bütüncül ve bağlama uygun biçimde değerlendirmesini zorlaştırmaktadır. Bu tür bir algısal yanlılığın aşılabilmesi ise bireyin kendi bilişsel önyargılarının farkına varmasını ve iletişim sürecinde algılarını bilinçli biçimde sorgulayıp denetlemesini gerekli kılmaktadır.

Kalıp Yargılar (Bilişsel Boyut)

Kişilerarası iletişim sürecinde kalıp yargılar, bireylerin birbirlerini algılama ve yorumlama biçimini derinden etkileyen önemli engellerden biridir. Kalıp yargılar, belirli bir gruba ilişkin

aşırı genelleştirilmiş, genellikle değişime dirençli ve çoğu zaman gerçeklikten uzak inançlar olarak tanımlanmaktadır (Diaconescu, 2013).

Kalıp yargılar, belirli bir grubun tüm üyelerine yönelik geliştirilen, aşırı genelleştirilmiş ve katılaşmış inanç kalıplarıdır. İletişim sürecinde bir bireyi kendi özgün nitelikleriyle değil, ait olduğu grubun (etnik köken, meslek, cinsiyet vb.) etiketleriyle değerlendirmek, mesajın içeriğinin göz ardı edilmesine yol açar (Cüceloğlu, 2020). Örneğin; "X meslek grubundakiler katıdır" kalıp yargısına sahip bir alıcı, karşısındaki kişinin esnek ve çözüm odaklı mesajlarını duymayabilir veya bunları istisna olarak görerek zihnindeki şemayı korumaya çalışır.

‘Sosyal Kimlik Kuramı’ bağlamında kalıp yargılar, bireyin “biz” ve “onlar” ayrımı üzerinden sosyal kategoriler oluşturmasının doğal bir sonucu olarak değerlendirilir. Bu kurama göre bireyler, kendi ait oldukları grubu olumlu, dış grupları ise daha olumsuz özelliklerle tanımlama eğilimindedir. Bu durum, kişilerarası ilişkilerde mesafe, güvensizlik ve önyargılı iletişim biçimlerini güçlendirebilir (Tajfel & Turner, 1979). Kişilerarası iletişim bağlamında kalıp yargıların en belirgin yansımalarından biri, “kültürel miyopi” dir. Kültürel miyopi, bireyin kendi kültürel referans çerçevesini evrensel bir norm olarak kabul etmesi ve bu çerçeveyi farklı kültürel bağlamlara genelleme eğilimi göstermesi şeklinde tanımlanabilir (Loden ve Rosener, 1991).

Kalıp yargıların iletişim üzerindeki etkilerini anlamada önemli bir kavram da ‘kalıp yargı tehdidi’dir. Bu kavram, bireyin kendi sosyal grubu hakkındaki olumsuz bir kalıp yargıyı doğrulama veya bu kalıp yargıya indirgenme korkusunu ifade etmektedir (Kroon & van Selm, 2024). Bu tehdidin sadece var olma ihtimali dahi, bireylerin bilişsel işlevlerini, performanslarını ve iletişim davranışlarını olumsuz etkileyebilmektedir.

Kalıp yargılar kişilerarası iletişim sürecinde "Algısal Düzeyde Engel", "Duygusal Düzeyde Engel" ve "Davranışsal Düzeyde Engel" olmak üzere genel olarak üç temel düzeyde engel oluşturur (Fiske et al. 2007).

Algısal düzeyde engelde, kişi karşısındakini bireysel özellikleriyle değil, zihnindeki kategoriye göre algılar. Burada sorun, kişinin karşısındaki bireyi "olduğu gibi" algılamaması; onu zihninde zaten var olan sosyal kategoriler üzerinden değerlendirmesidir. Bu süreç, stereotipleme olarak adlandırılmakta ve bireylerin yalnızca ait oldukları sınıf veya kategori temelinde nitelendirilmesine yol açmaktadır (Black & Bright, 2019).

Duygusal düzeyde kalıp yargılar, iletişimin tonunu belirleyen temel unsurlardan biridir. Birey, karşısındaki kişiyle henüz doğrudan bir etkileşim kurmadan, önceden oluşmuş duygusal çağrışımlar doğrultusunda mesafe, güvensizlik, savunmacılık ya da aşırı yakınlık gibi tutumlar geliştirebilir. Özellikle gruplar arası ilişkilerde bu duygusal boyut, sıcaklık ve yeterlik ekseninde şekillenerek hayranlık, küçümseme, kıskançlık ve acıma gibi farklı tepkilere yol açmaktadır (Fiske et al. 2007).

Davranışsal düzeyde engelde ise, birey karşısındaki kişiye yönelik davranışlarını kalıp yargılarına uygun biçimde düzenler. Bu durum da kendini gerçekleştiren kehanet etkisine yol açabilir (Rosenthal ve Jacobson, 1968). Bu süreçte kişi, karşısındakine yönelik beklentisini davranışlarıyla dolaylı biçimde iletir ve muhatap da çoğu zaman bu beklentiye uygun tepki geliştirir (Black & Bright, 2019). Böylece başlangıçta yalnızca zihinsel bir varsayım olan yargı, davranışsal etkileşim aracılığıyla gerçeklik kazanır.

Bireylerin karşısındaki kişiyi özgün özellikleri yerine zihinsel kategorilere göre değerlendirmesine yol açan önemli bir bilişsel engel olan kalıp yargıların aşılmasında, bu yargıların otomatik olarak ortaya çıktığının fark edilmesi ve bilinçli biçimde

denetlenmesi belirleyicidir (Devine, 1989). Bireyi ait olduğu gruptan ziyade kişisel özellikleriyle değerlendirmeyi içeren kategorizasyondan arındırma yaklaşımı bu süreçte önem taşır (Allport, 1954). Ayrıca empati ve perspektif alma becerileri önyargıları zayıflatırken (Galinsky & Moskowitz, 2000), farklı gruplar arasında eşit statüde kurulan iş birliğine dayalı temas da kalıp yargıların çözülmesine katkı sağlar (Allport, 1954).

Önyargılar (Duygusal ve Tutumsal Boyut)

Önyargı, bir kişi veya grup hakkında yeterli bilgi ve deneyim sahibi olmadan, peşin hükümlerle geliştirilen genellikle olumsuz tutumdur. Kalıp yargılar zihinsel bir şema iken, önyargı bu şemaya eklenen duygusal bir yüklemedir (Allport, 1954). İletişim engeli olarak önyargı; alıcının kaynağa karşı savunmacı iletişim geliştirmesine, empati kuramamasına ve mesajın kod açımını hatalı yapmasına neden olur. Bu durum, "algısal bir perde" yaratarak iletişimin sağlıklı bir geri bildirim döngüsüne girmesini engeller.

Önyargı, belirli bir topluluğa ilişkin paylaşılan düşünsel kalıplar ve bu kalıpların davranış düzeyinde ortaya çıkan yansımaları olarak kavramsallaştırılabilir. Daha açık bir ifadeyle önyargı, grupların toplumsal dönüşüm süreçlerini kendi konumları açısından tehdit olarak algılamaları sonucunda, mevcut statülerini ve kimliklerini muhafaza etmeye yönelik geliştirdikleri savunmacı tutum ve tepkiler bütünüdür (Hortasçu, 1998). Önyargı, belirli insan kategorilerine ilişkin katı ve adil olmayan genellemelere dayanır. Bu tutum; sosyal sınıf, cinsiyet, cinsel yönelim, yaş, siyasal aidiyet, fiziksel engellilik, ırk ya da etnik köken gibi toplumsal kategorilere mensup bireyleri hedef alır (Horzum, 2020).

Önyargı ve kalıp yargılar, iletişimi bir süzgeç gibi filtreler. Alıcı, kendi inançlarını destekleyen bilgileri kabul ederken (doğrulama yanlılığı), bu inançlarla çelişen mesajları reddeder veya

çarpıtır. Sonuç olarak, "insan insana" kurulması gereken bağ, "etiketler arası" bir çatışmaya dönüşür (Fiske, 2018).

Kişilerarası iletişimde önyargıların duygusal ve tutumsal boyutlarını aşmak için öne çıkan yaklaşımlar arasında; öncelikle, farklı gruplardan bireylerin eşit koşullarda, ortak amaçlar doğrultusunda ve iş birliği içinde bir araya gelmesi, karşılıklı anlayışı güçlendiren önemli bir adımdır. Bunun yanı sıra, karşıdakinin bakış açısını anlamaya yönelik empatik bir yaklaşım geliştirmek, duygusal temelli önyargıların zayıflamasına katkı sağlar. Bireyin kendi önyargılarının farkına varması ve bu eğilimleri eleştirel biçimde değerlendirmesi ise tutum değişimini destekler. Ayrıca, “biz ve onlar” ayrımı yerine kapsayıcı bir ortak aidiyet bilinci oluşturmak ve önyargı geliştirilen gruplar hakkında doğru ve güvenilir bilgi edinmek, kalıp yargıların çözülmesinde etkili olmaktadır.

Sen Dili (Suçlamak) Kullanmak

Sen dili, bireyin karşısındaki kişiyi yargılayan, etiketleyen, suçlayan veya kişiliğine yönelik değerlendirmeler içeren ifadeler kullanmasıdır. Bu iletişim biçimi, mesajı "sen" zamiriyle başlatarak karşıdaki kişiyi doğrudan hedef alır ve çoğunlukla eleştiri, suçlama veya genelleme içerir (Gottman & Silver, 2015). Sen dili içeren ifadeler, karşıdaki bireyde doğrudan tehdit algısı oluşturur. Bu durumda kişi, kendini savunmaya geçer ve iletişim "sen-savunma" döngüsüne girer. Yargılayıcı "sen" ifadeleri, alıcıda savunmacı tepkileri artırır ve bu durum yapıcı iletişimi neredeyse imkânsız hale getirir (Rogers, 1995). Kişilerarası iletişimde suçlayıcı söylem, çoğunlukla “sen dili” üzerinden kurulmakta ve muhatapta tehdit algısı yaratarak savunmacı tepkileri tetiklemektedir. Bu durum, sağlıklı iletişim akışını sekteye uğratmakta ve çatışma çözümünü zorlaştırarak ilişkisel bağı zayıflatmaktadır.

Suçlama, karşı tarafın kişiliğine yönelik bir saldırı niteliği taşır. Bireyin gelişimi ve sağlıklı iletişim "koşulsuz kabul" ile mümkün olur. Suçlama ise bu kabulün tam zıttıdır, karşı tarafa "sen hatalısın/yetersizsin" mesajı vererek kişinin benlik saygısına zarar verir (Rogers, 1961). Kısaca suçlama faktörü, kişinin alması gereken sorumluluğu almak yerine, hatayı başkasına yönlendirmesiyle ortaya çıkan bir savunma stratejisidir.

Örnek olarak birinin *"Sen çok duyarsız bir insansın!"* ifadesi, karşıdaki kişide "Ben duyarsız değilim, sen abartıyorsun!" şeklinde savunmacı bir yanıt üretebilir..

Kişilerarası iletişimde suçlayıcı söylemlere başvurulması, muhatabın savunmacı tutum geliştirmesine yol açarak etkileşimin yapıcı niteliğini zayıflatmaktadır. Suçlayıcı ifadeler, bireyin özerklik ve özsaygı algısını tehdit eden bir unsur olarak değerlendirildiğinden, çatışma dinamiklerinin daha da yoğunlaşmasına neden olmaktadır (Gordon, 2005). Savunmacı iletişimde, birey suçlandığını hissettiği anda, kendisini korumak amacıyla karşı saldırıya geçer veya iletişimi tamamen keser. Bu durum, problemin çözümünü imkânsız hale getirir (Gibb, 1961). Suçlayıcı tutum, dikkati geçmişte gerçekleşmiş olumsuzluklara yönelttiğinden, tarafların geleceğe dönük yapıcı çözüm stratejileri geliştirme potansiyelini sınırlandıran bir işleve neden olmaktadır.

Suçlayıcı bir dil kullanmak, mesajın içeriğinden ziyade kişinin karakterine saldırı niteliği taşıdığı için sağlıklı iletişimi sekteye uğratır. Bu tür bir yaklaşım, alıcıda otomatik bir savunma mekanizması geliştirir ve diyalogun bir "haklılık savaşına" dönüşmesine neden olur.

Kişilerarası iletişimde “suçlamak” yani “sen dili”, iletişimde çoğunlukla karşı tarafı sorumlu tutan ve eleştirel bir çerçeveye dayanan bir ifade biçimidir. Bu söylem tarzı, bireyin kendi duygu ve deneyimlerini aktarmaktan ziyade muhatabın kişiliğine ya da

özelliklerine yönelme eğilimi gösterir. Suçlayıcı nitelik taşıyan bu yaklaşım, alıcının kendisini hedef alınmış hissetmesine yol açarak savunmacı tepkiler geliştirmesine ve karşılıklı anlayışın zayıflamasına neden olmaktadır.

Ya Hep Ya Hiç Düşüncesi (Kutuplarda Düşünmek)

Kişilerarası iletişim sürecinde "uçlarda yaşama" ya da "kutuplarda düşünmek" eğilimi, kişinin yaşantıları ve ilişkisel deneyimleri ikili karşıtlıklar üzerinden değerlendirmesi; olayları ara tonlara yer vermeksizin "ya hep ya hiç" biçiminde sınıflandırmasıdır. Bu bilişsel örüntü, kişilerarası ilişkilerde uzlaşma ve müzakere zeminini daraltarak çatışma dinamiklerini yoğunlaştırmaktadır. Dökmen (2014), söz konusu eğilimi; bireyin esneklikten yoksun, katı bilişsel şemalar doğrultusunda hareket etmesi şeklinde kavramsallaştırmaktadır. Bu tür bir iletişim tarzı, "her zaman" ve "asla" gibi kapsayıcı ve genelleyici ifadelerle pekişmekte; böylece karşı tarafta savunmacı tepkilerin ortaya çıkmasına ve etkileşimin gerilimli bir yapıya bürünmesine zemin hazırlamaktadır.

Uçlarda yaşama eğilimi, duygusal tepkilerin de aşırılaşmasına yol açmaktadır. Beck (2014), iki kutuplu düşünmenin bireyi kişilerarası ilişkilerde "ya tam destek" ya "tam köstek" biçiminde mutlak beklentilere yönelttiğini, bu beklentinin karşılanmaması durumunda ise yoğun ve yıkıcı hayal kırıklıklarının ortaya çıktığını belirtir. Bu bilişsel katılık, sağlıklı geri bildirim süreçlerini zayıflatmakta ve empatik anlayışın gelişimini sınırlandırmaktadır.

Kutuplu düşünceye sahip bireyler için değerler ve yargılar 'iyiler-kötüler', 'doğru-yanlış', 'başarılı-başarısız' gibi mutlak kategorilere ayrılır;. Bu sınıflandırmanın dışında kalan olgular genellikle kabul görmez. Siyah-beyaz bir dünya algısına sahip bu bireyler, seçenekleri kısıtlı bir çerçevede değerlendirir ve iletişim

kurdukları kişiler ile durumları da bu dar kategori setine göre yorumlar (Gürüz & Eğinli, 2012).

Bu çerçevede, kutuplarda düşünme eğilimi sadece bireyin kendi algı ve tutumlarını sınırlandırmakla kalmaz, bununla birlikte kişilerarası etkileşimlerin niteliğini de olumsuz etkiler. İletişim süreçlerinde esneklik ve farklı bakış açılarına açıklık eksikliği, anlaşmazlıkların çözümünü zorlaştırmakta ve güven temelli ilişkilerin gelişimini sınırlamaktadır. Bu nedenle, kişilerarası iletişimde sağlıklı ve sürdürülebilir etkileşimler için bilişsel katılığın farkına varılması ve ara tonları görebilme becerisinin geliştirilmesi kritik bir öneme sahiptir.

Kişilerarası iletişimde "ya hep ya hiç" düşünce engelini aşmak, bireyin katı ve uç değerlendirmelerini fark ederek daha esnek ve gerçekçi bir bakış açısı geliştirmesiyle mümkündür. Bu süreçte, durumları tek bir uçta değerlendirmek yerine dereceli olarak düşünmek, "daima" ve "asla" gibi kesin ifadelerden kaçınmak, düşünceleri yargılamadan gözlemlemek ve farklı olasılıkları dikkate almak önemlidir.

Niyet Atfetme (Varsayımsal Anlam Yükleme)

Kişilerarası iletişim engelleri bağlamında "niyet atfetme " kavramı, karşı tarafın düşünce ve niyetlerini kanıta dayanmaksızın varsayma eğilimini ifade eder. Bu durum aynı zamanda "zihin okuma" olarak de adlandırılır. Kişilerarası ilişkilerde sıklıkla ortaya çıkan işlevsiz ve otomatik bir düşünme örüntüsü olan 'niyet okuma' karşısındaki kişinin ifadelerinin gerçek anlamını araştırmak yerine, söylenen sözlere, kullanılan kelimelere hatta kimi zaman jest ve bakışlara öznel ve çoğu zaman olumsuz anlamlar yükleyerek çıkarımda bulunmaktır.

Kişilerarası iletişim süreçlerinde iletişim engellerinden zihin okuma, genellikle bilişsel bir çarpıtma olarak işlev görür. Birey, karşısındakinin zihninden geçenleri okuyabildiğine dair hatalı bir

inanca sahip olduğunda, gerçek verilere dayanmayan yargılar geliştirir (Beck, 1988). Bu durum, özellikle yakın ilişkilerde tarafların birbirlerini yanlış anlamalarına ve gereksiz savunma mekanizmaları geliştirmelerine neden olur.

İletişim engeli olarak zihin okumanın temel özellikleri arasında "olumsuz niyet atfı", "doğrulama ihtiyacı hissetmeme" ve "kendini gerçekleştiren kehanet" yer almaktadır.

Olumsuz niyet atfı sürecinde birey, muğlak ya da yoruma açık bir davranışı (örneğin partnerin sessiz kalması) doğrudan olumsuz bir amaç ya da tutumla (örneğin "bana öfkeli olduğu" varsayımıyla) ilişkilendirme eğilimi gösterir. Bu tür temelsiz ve hatalı çıkarımlar, kişilerarası etkileşimde yanlış anlamaların artmasına yol açmakta; karşılıklı güven, anlayış ve doyum düzeyini belirgin biçimde azaltarak ilişki tatminini olumsuz yönde etkilemektedir.

Doğrulama ihtiyacı hissetmemede, zihin okuma eğilimi gösteren birey, öznel çıkarımını nesnel ve tartışılmaz bir gerçeklik olarak kabul etmekte; bu varsayımı sınamaya yönelik açıklayıcı ya da doğrulayıcı sorular yöneltmekten kaçınmaktadır. "Bir sorun mu var?" ya da "böyle mi düşünüyorsun?" gibi iletişimi netleştirmeye hizmet eden ifadelerin kullanılmaması, karşılıklı anlam üretimini sekteye uğratmakta ve zamanla açık iletişimi zayıflatan, kendini yeniden üreten işlevsiz bir etkileşim döngüsünün ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Gottman, 2023).

Kendini gerçekleştiren kehanet de ise, Kendisine yeterince saygı gösterilmediği inancına sahip olan birey, nesnel bir dayanak bulunmasa dahi çevresindeki davranışları düşmanca olarak yorumlama eğilimi gösterebilir; bu durum aşırı duyarlılık ve kuşkucu tutumlarla sonuçlanır. Söz konusu algı, karşılıklı etkileşimi olumsuz yönde biçimlendirerek başlangıçtaki varsayımın gerçekleşmesine zemin hazırlar (Mercan, 2017). Kişi,

karşısındakinin kendisine karşı olumsuz bir tutum içinde olduğunu varsayıp ona göre soğuk davrandığında, karşı taraf da gerçekten savunmaya geçer. Bu süreç, baştaki yanlış varsayımın (zihin okumanın) doğrulanmasıyla sonuçlanır.

Bakış Açısı Bağımlılığı (Açı Sadakati)

Bakış açısı bağımlılığı ya da diğer bir ifadeyle açı sadakati, bireyin kendi doğrularını mutlak, tekil ve alternatifsiz olarak algılaması durumunu ifade eder. (Özer, 2006). Bireyin bilişsel katılık sergileyerek yalnızca kendi düşünce ve davranışlarını geçerli ve doğru kabul etmesi olarak tanımlanan açı sadakati, alternatif bakış açılarını değerlendirmeye kapalı bir tutum benimsemesi durumudur (Gürüz & Eğinli, 2012).

Kişilerarası iletişim engellerinden olan "açı sadakati terimi genellikle ‘kaynak bağlılığı’ veya ‘bakış açısı bağımlılığı’ olarak ifade edilir. Bu kavram, bir bireyin bir konuya veya olaya sadece kendi paradigmasından bakması, farklı bakış açılarına kapalı olması ve ‘kendi açısını" (görüşünü) her ne pahasına olursa olsun savunmaya devam etmesi durumunu ifade eder. Açı sadakatine sahip bireylerle iletişim kurmak çok güç bir durumdur. Örnek olarak, x ve y arasında geçen aşağıdaki diyalog açı sadakatine bir örnek olarak verilebilir:

X: “Bu proje neden hâlâ tamamlanmadı? Teslim tarihini biliyordun; önceliğin o takvime uymaktı!”

Y: “Sistem tarafında önemli bir güvenlik açığı tespit ettim, bunu gidermeden teslim etmek doğru olmazdı.”

X: “Bu ayrıntılar beni bağlamaz! Ben sonuçla ilgilenirim. Eğer iş belirtilen sürede bitmediyse benim için başarısızlıktır; başka bir ölçüt yok”.

Bu örnekte görüldüğü üzere açı sadakatine bağlı olan “x” kendi doğrusuna yani zamanlamaya o kadar sadık ki, karşı tarafın

sunduğu teknik gerçeği bir veri olarak kabul etmiyor. Kendi "açısını" tek gerçeklik olarak gördüğü için orta yolu bulmak veya sorunu anlamak yerine yargılamayı seçiyor. Bu durum da kişilerarası iletişimde bir engel olarak görülmektedir.

Açı sadakatinin temel özellikleri arasında; ‘tek yönlü bakış açısı’, ‘empati yoksunluğu’, ‘değişime direnç’ ve ‘seçici algılama’ gibi faktörler yer almaktadır.

Tek yönlü bakış açısı temelli iletişim engelinde, kişi, olay ve olguları yalnızca kendi konumundan değerlendirmekte ve bu değerlendirmeyi mutlak doğruluk olarak kabul etmektedir. Karşı tarafın öne sürüdüğü bilgi ve kanıtları ise çoğunlukla yanlışlık ya da çarpıtma olarak göstermektedir (Dökmen, 2004).

Seçici Algılama engelinde kişi, sadece kendi görüşünü destekleyen kanıtları görürken, bu görüşle çelişen durumları görmezden gelir. Bu durum, iletişimde ortak bir zemin kurulmasını imkânsız hale getirir (Cüceloğlu, 2016).

Değişime direnç engeli, bireyin yeni bilgi veya farklı bakış açılarına maruz kaldığında mevcut düşüncelerini sürdürme eğilimi göstermektedir. Bu kişiler için yerleşik düşünce kalıplarını revize etmek, yalnızca görüş değişikliği olmamakla birlikte aynı zamanda psikolojik güvenlik alanının zedelenmesi olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla bu bireyler bilişsel esneklik yerine savunmacı tutumlar tercih edilmektedir.

Empati yoksunluğunda iletişim engeli ise, açı sadakati sergileyen kişi, kendini başkasının yerine koyma becerisini kaybetmektedir. Bu durum, mesajın içeriğinden ziyade kişinin kendi önyargılarına odaklanmasına neden olur (Tutar & Yılmaz, 2005). Örneğin, bir iş yerinde yönetici, çalışanının önerisini değerlendirirken kendi önyargılarına odaklanır ve çalışanının bakış açısını dikkate almazsa, empati yoksunluğu nedeniyle iletişim engeli

ortaya çıkar ve mesajın içeriği yerine yöneticinin kendi varsayımları belirleyici rol oynar.

Özetlemek gerekirse, açı sadakati, bireyin kendi zihinsel konfor alanını korumak adına dış dünyaya kapılarını kapatmasıdır. Bu iletişim engeli, diyaloğu bir 'anlama çabası' olmaktan çıkarıp bir 'haklı çıkma savaşına' dönüştürerek, iletişimin temel taşı olan empatiyi ve bilişsel esnekliği devre dışı bırakmaktadır.

Bakış açısı (açı sadakati), bağımlılığını aşmak için bireyin önce kendi benmerkezci eğilimlerinin farkına varması, tepkisel davranmak yerine daha dengeli ve çözüm odaklı bir yaklaşım benimseyerek karşı tarafı anlamaya çalışması önemlidir. Empati kurma, aktif dinleme ve yargılayıcı tutumlardan kaçınma sayesinde birey, yalnızca kendi perspektifine değil, karşılıklı ihtiyaçları gözeten daha sağlıklı bir iletişim anlayışına ulaşabilir.

Sınıflandırma (Etiketleme)

Kişilerarası iletişim bağlamında “etiketleme”, bireylerin belirli bir kategori ya da toplumsal sınıf içerisinde konumlandırılarak değerlendirilmesi sürecini ifade etmektedir. Bu sınıflandırma pratiği çoğunlukla güç, zekâ, prestij, statü, fiziksel çekicilik ve benzeri toplumsal göstergeler üzerinden temellendirilmektedir. Etiketleme eğilimi, iletişim sürecinde muhatabın belirli bir gruba ait olduğu varsayımına dayanarak, ona yönelik tutumun ve iletişim tarzının önceden şekillendirilmesine yol açmaktadır. Bu durum, bireyin kendine özgü özelliklerinden ziyade atfedilen kategori üzerinden değerlendirilmesine neden olmakta ve iletişimin niteliğini belirgin biçimde etkilemektedir (Gürüz & Eğinli, 2012).

Kişilerarası iletişim sürecinde etiketleme, bireyin karşısındaki kişiyi belirli toplumsal kategoriler çerçevesinde tanımlaması ve değerlendirmesi olarak ele alınmaktadır. Bu süreçte birey, muhatabını doğrudan bireysel özellikleri üzerinden değil; ait olduğu varsayılan sosyal grup, statü ya da kimlik kategorisi

üzerinden anlamlandırmaktadır. Sosyal algı süreçleri içerisinde işleyen bu mekanizma, çoğu zaman bilişsel ekonomiye hizmet etse de iletişimde indirgemeci ve önyargılı tutumların oluşmasına zemin hazırlayabilmektedir (Fiske ve Taylor, 2013). Ayrıca etiketleme (sınıflandırma), bireyin kendini gerçekleştiren kehanet (self-fulfilling prophecy) mekanizması yoluyla, karşısındaki kişiye atfettiği özelliklerin davranışsal düzeyde yeniden üretilmesine neden olabilir (Merton, 1948). Bir kişiye belirli bir kategoriye ait olduğu varsayımıyla yaklaşılması, o kişinin bu beklentilere uygun tepki vermesine yol açabilir. Bu durum, kişilerarası iletişimde karşılıklı güveni zedeleyerek yanlış anlamaları ve çatışma olasılığını artırmaktadır.

Etiketleme, kalıp yargılar (stereotipler) ile yakından ilişkilidir. Kalıp yargılar, belirli gruplara yönelik genelleştirilmiş inanç ve beklentiler bütünüdür ve bireylerarası etkileşimde önceden yapılandırılmış değerlendirme şemaları üretir (Baron & Byrne, 2000). Bu durum, iletişim sürecinde muhatabın söz ve davranışlarının nesnel biçimde değerlendirilmesini güçleştirir. Böylelikle iletişim, bireysel farklılıkların dikkate alındığı bir etkileşim alanı olmaktan çıkar ve kategorik varsayımlar üzerinden şekillenen sınırlı bir ilişki biçimine dönüşür

Statü üzerinden etiketlemeye örnek vermek gerekirse, bir iş ortamında, yeni başlayan bir çalışanın “genç ve deneyimsiz” olduğu varsayımıyla değerlendirilmesi, onun fikirlerinin yeterince dikkate alınmamasına yol açabilir. Bu durumda kişi, bireysel yetkinlikleri üzerinden değil, yaş kategorisi üzerinden konumlandırılmış olur. Bu etiketleme biçimi, iletişimde hiyerarşik bir mesafe oluşturur ve karşılıklı etkileşimin niteliğini zayıflatır. Bunun yanında sosyo ekeonomik sınıflamaya dayalı etiketlemeye de örnek olarak, bir bireyin konuşma tarzı veya giyim biçimi üzerinden “düşük sosyoekonomik sınıfa ait” olduğu varsayımıyla değerlendirilmesi, iletişim tonunun bilinçli ya da bilinçsiz biçimde değiştirilmesine

neden olabilir. Bu durumda muhatap, bireysel kimliği yerine atfedilen sınıfsal kategori üzerinden algılanır; bu da eşitlikçi iletişimi sekteye uğratır.

Bu durum, önyargı ve kalıp yargıların pekişmesine neden olarak iletişimin nesnelliğini zayıflatır. Bireyler, karşısındakini kişisel özellikleri yerine ait olduğu varsayılan kategori üzerinden değerlendirdiğinde, karşılıklı anlayış azalır ve iletişim süreci sağlıklı biçimde ilerlemez.

Nihayetinde etiketleme, iletişim sürecinde algısal filtreler oluşturarak bireylerarası etkileşimin niteliğini sınırlayan temel engellerden biri olarak değerlendirilebilir. Sağlıklı bir iletişim için bireylerin kategorik değerlendirmeler yerine, karşılıklı etkileşim sürecinde edinilen doğrudan veriler üzerinden anlam üretmeleri önem arz etmektedir.

Dilsel (Semantik) Engeller

Kişilerarası iletişim sürecinde yaşanana engellerden biri de dilsel (semantik) engellerdir. Bu duruml genel olarak kelimelerin yapısından ve kullanım biçiminden kaynaklanan engellerdir.

Semantik engeller, sembollerin (kelimelerin, işaretlerin) gönderici ve alıcı için aynı anlamı taşımamasından kaynaklanır. Özellikle teknik bir dilin (jargon) uzman olmayan birine yöneltilmesi veya soyut kavramların kullanımı iletişimi imkânsız hale getirir. Gürgen (1997), sözcüklerin sözlük anlamlarının ötesinde, bireylerin onlara yüklediği "yan anlamların" çatışma yarattığını belirtir. Örneğin, "disiplin" kelimesi bir yönetici için "verimlilik" demekken, bir çalışan için "baskı" anlamına gelebilir. Bu da anlamayı ve anlaşılmayı güç kılar.

Semantik engeller, mesajın fiziksel olarak ulaşıp ulaşmamasından ziyade, "anlamın" kaybolması veya bozulmasıyla ilgilidir. Bu engeller, dilin yapısından, kültürel farklılıklardan veya

bireylerin sözcüklere yüklediği öznel değerlerden kaynaklanır. Dilsel engeller arasında, ‘Sözcüklerin Çokanlamlılığı ve Yan Anlamlar,’ ‘Jargon ve Teknik Dil Kullanımı’ ile ‘Soyutlama Derecesi ve Belirsizlik’ yer almaktadır.

Sözcüklerin Çokanlamlılığı ve Yan Anlamlar, kişilerarası iletişim sürecinde anlam üretimini karmaşıklaştıran temel dilsel unsurlar arasında yer almaktadır. Pek çok kelime, bağlama bağlı olarak farklı içerimler kazanmakta; gönderici bir ifadeyi sözlük anlamıyla kullanırken, alıcı aynı ifadeyi kendi deneyimsel ve duygusal arka planı doğrultusunda yan anlamıyla yorumlayabilmektedir. Bu durum, iletişim sürecinde anlam farklılaşmalarına ve yorum çeşitliliğine zemin hazırlamaktadır. Gürgen’e (1997) göre, taraflar arasında ortak bir referans çerçevesi oluşturulmadığı takdirde sembollerin paylaşılan anlamı zayıflamakta ve bu durum anlam kaymasına yol açmaktadır. Nitekim “verimlilik” kavramı, bir mühendis açısından teknik rasyonalite ve performans optimizasyonunu ifade ederken, bir işçi tarafından artan iş yükü ve yoğun emek talebi biçiminde algılanabilmektedir.

Jargon ve Teknik Dil Kullanımı**,** kişilerarası ve örgütsel iletişim süreçlerinde önemli bir engel olarak ortaya çıkabilmektedir. Mesleki toplulukların kendi iç iletişimlerinde başvurdukları özel terminoloji ve uzmanlık dili, grup içi etkileşimi hızlandırsa da grup dışındaki bireylerle kurulan iletişimde anlamın sınırlandırılmasına yol açabilmektedir. Alan bilgisine sahip olmayan alıcılar açısından bu teknik dil, kavramsal erişim güçlüğü yaratmakta ve iletişimde simgesel bir mesafe üretmektedir. Robbins & Judge (2017)’a göre, uzmanlık dilleri her ne kadar teknik verimliliği artırma işlevi görse de bazı durumlarda bilginin demokratikleşmesini engellemekte; alıcıda dışlanmışlık duygusu oluşturarak iletişim sürecinin kopmasına neden olabilmektedir.

Soyutlama Derecesi ve Belirsizlik**,** kişilerarası iletişimde anlamın netliğini olumsuz etkileyebilen önemli bir faktördür. İfade

edilen mesajların aşırı derecede soyut olması, alıcının somut ve ölçülebilir veri edinmesini güçleştirir. Örneğin "en kısa sürede", "yeterli miktarda" veya "kaliteli bir iş" gibi ifadeler, kişiden kişiye değişen sübjektif kriterlere dayandığından yorum farklılıklarına yol açar. Dökmen (2008) bu bağlamda, belirsiz ifadelerin bireyler arasında "anladığını sanma" yanılsamasını tetiklediğini ve sonucunda iletişim kaynaklı çatışmaların kaçınılmaz hâle geldiğini vurgulamaktadır.

Bu çerçevede, kişilerarası iletişimde anlam kaymaları ve yanlış anlamaların önlenmesi için sözcük seçiminde özen gösterilmesi, jargon ve teknik dil kullanımının alıcıya uygun şekilde düzenlenmesi ve mesajların somut, ölçülebilir ifadelerle aktarılması büyük önem taşımaktadır. Böylece iletişim sürecinde anlaşılabilirlik artırılabilir ve olası çatışmaların önüne geçilebilir.

Stereoptipleştirme

Stereotipleştirme, bireylerin belirli bir gruba ait oldukları varsayımıyla, o gruba ilişkin genel yargıları bireye atfetme sürecidir. Bu süreçte kişi, karşısındakini bireysel özellikleriyle değil, zihnindeki sosyal kategoriler aracılığıyla algılar (Lippmann, 1922).

Stereotip kavramı, köken olarak katılık anlamına gelen "stereos" ve iz ya da kalıp anlamına gelen "typos" sözcüklerinin birleşiminden türemiştir. Kavram, belirli bir sosyal gruba ilişkin zaman içerisinde oluşan ve görece değişmez nitelik taşıyan genelleştirilmiş algı ve izlenimleri ifade etmektedir. Stereotipleştirme, bireylerin sosyal çevrelerini hızlı biçimde anlamlandırmalarına yardımcı olan bilişsel bir kısayol fonksiyonu görmektedir. Bununla birlikte, kişilerarası ilişkilerde bireylerin karşısındaki kişiyi yeterince tanımadan belirli kategoriler üzerinden değerlendirmesine de yol açabilmektedir. Örneğin bir birey, ilk kez karşılaştığı bir kişi hakkında henüz kişisel özelliklerini bilmeden yalnızca dış görünüşüne veya ait olduğunu düşündüğü sosyal gruba

bakarak belirli yargılara ulaşabilmektedir (Akt., Gürüz & Eğinli; 2012).

Kişilerarası iletişim sürecinde bireylerin karşısındaki kişiyi algılama ve değerlendirme biçimleri, iletişimin niteliğini doğrudan etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Bu süreçte bireylerin sıklıkla başvurduğu bilişsel mekanizmalardan biri stereotipleştirme eğilimidir.. Sosyal psikoloji ve iletişim bilimleri terminolojisinde stereotipleştirme, birey veya grupların belirli kalıp yargılar ekseninde kategorize edilerek, jenerik özelliklerin tüm grup üyelerine genellenmesi sürecidir. Örnek olarak, "Kadınlar duygusaldır" gibi ifadeler bir stereotipleştirme örneğidir.

Stereotipleştirme, bireylerin karşısındaki kişiyi onun bireysel özelliklerinden ziyade ait olduğu düşünülen sosyal kategori üzerinden değerlendirmesine yol açmaktadır. Bu durum, iletişim sürecinde tarafların birbirlerini doğru ve nesnel biçimde algılamalarını güçleştirebilmek ile birlikte yanlış anlamalara, önyargılara ve iletişim kopukluklarına zemin hazırlayabilmektedir (Baron & Byrne, 2000). Özellikle kişilerarası ilişkilerde bireylerin karşısındaki kişiyi belirli bir grup kimliği üzerinden tanımlaması, iletişim sürecinde önceden oluşturulmuş beklentilerin devreye girmesine neden olmaktadır.

Stereotipleştirme, bireylerin karşısındaki kişiye yönelik tutum ve davranışlarını etkileyebilen bilişsel bir eğilimdir. Birey, karşısındaki kişinin davranışlarını önceden oluşturulmuş stereotipik beklentiler doğrultusunda yorumlayarak buna uygun tepkiler geliştirebilmektedir. Bu durum, bireysel farklılıkların göz ardı edilmesine ve kişilerarası iletişimde karşılıklı anlayışın zayıflamasına yol açabilmektedir (Fiske, 1998). Örneğin, belirli bir meslek grubuna mensup kişilerin katı ve mesafeli oldukları yönündeki stereotipik bir algı, bireyin o kişiyle iletişime geçmeden önce mesafeli davranmasına ve iletişimin daha başlangıç aşamasında sınırlanmasına neden olabilmektedir.

Stereotipleştirmenin temel özellikleri arasında, öncelikle bir gruba ilişkin özelliklerin genellenmesi ve bu yolla bireysel farklılıkların göz ardı edilmesi yer almaktadır (Brown, 2011) Bunun yanı sıra stereotipler, bilişsel bir kısayol işlevi görerek algılama sürecini hızlandırmakta; ancak bu durum doğru değerlendirme olasılığını azaltmaktadır (Fiske & Taylor, 2020). Ayrıca stereotipler, doğrulayıcı bilgilerin seçici biçimde benimsenmesi ve çelişen bilgilerin dışlanması nedeniyle değişime karşı dirençli bir yapı sergilemektedir (Hamilton & Trolier, 1986). Son olarak, stereotipler yalnızca bilişsel içeriklerle sınırlı kalmayıp, güçlü duygusal yükler de taşıyarak ilgili gruplara yönelik olumlu ya da olumsuz tutumların oluşumunu pekiştirmektedir (Fiske et al. 2007). Stereotipleştirme özelliği, bireylerin başkalarını ait oldukları sosyal grup üzerinden değerlendirmesine yol açmaktadır. Bu durum, kişisel özelliklerin göz ardı edilmesine, yanlış anlamalara ve iletişim kopukluklarına neden olarak kişilerarası iletişimi olumsuz etkileyebilmektedir.

Kişilerarası iletişimi olumsuz etkileyen temel engellerden biri olarak değerlendirilen stereotipleştirmenin aşılabilmesi için, öncelikle bireyin kendi önyargılarına yönelik farkındalık geliştirmesine bağlıdır. Bu doğrultuda, stereotipik yargıların yerini olumlu karşı örneklerle değiştirmeyi amaçlayan "stereotip yerine koyma" tekniği etkili bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, bireyselleştirme yaklaşımı, bir kişiyi grubunun bir temsilcisi olarak değil, kendine özgü nitelikleri olan eşsiz bir birey olarak görmeyi içermektedir

Bu engelin aşılmasında bir diğer önemli husus "perspektif alma"dır. Perspektif alma, bireyin kendisini başkasının yerine koyarak dünyayı onun bakış açısından değerlendirme sürecini ifade eder ve bu bilişsel beceri, stereotipik düşüncelerin azalmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte empati geliştirme de engelin aşılmasında önem arz etmektedir. Yani farklı geçmişlerden gelen insanların yaşam öykülerini dinlemek stereotipik inançların

zayıflamasına katkıda bulunmaktadır (Hackney, 2023). Nihayetinde stereotipler, tamamen yok edilemese de, bu stratejilerin bütüncül uygulanmasıyla bunların kişilerarası iletişime zarar vermesinin önüne geçilebilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanlık tarihinin gelişim süreci incelendiğinde, iletişimin toplumsal bütünleşmenin temel belirleyeni ve kolektif anlamlandırma pratiklerinin kurucu zemini olduğu açıkça görülmektedir. Ancak bu süreç her zaman sağlıklı ve kesintisiz ilerlememekte; bireyler arasında "kişilerarası iletişim engelleri" olarak tanımlanan görünmez bariyerler oluşarak söylenen ile anlaşılan arasındaki mesafeyi artırmaktadır. Bu çalışma, söz konusu engellerin yalnızca bireysel yetersizliklerden değil; bilişsel çarpıtmalar, dilsel yapılar ve sosyo-kültürel kodların etkileşimiyle ortaya çıkan çok boyutlu bir yapıdan beslendiğini ortaya koymuştur.

İletişim sürecinde halo etkisi, kalıp yargılar, önyargılar ve stereotipleştirme gibi bilişsel mekanizmalar, bireyin karşısındaki kişiyi nesnel gerçekliği üzerinden değil, zihinsel şemalar aracılığıyla değerlendirmesine yol açarak iletişimin doğruluğunu zayıflatmaktadır. Bu durum, kişilerarası ilişkiyi "insan insana" bir bağ olmaktan çıkarıp, "etiketler arası" bir etkileşime dönüştürmektedir. Benzer şekilde, bireyin kendi doğrularını mutlaklaştırdığı açı sadakati ve olayları uç kategoriler üzerinden değerlendiren ya hep ya hiç düşüncesi, iletişimde esneklik ve uzlaşma zeminini daraltarak çatışma dinamiklerini güçlendirmektedir.

Öte yandan niyet atfetme ya da zihin okuma gibi işlevsiz düşünme örüntüleri, kanıta dayanmayan varsayımlar üzerinden anlam üretimine sebep olmakta ve bu durum "kendini gerçekleştiren kehanet" mekanizmasıyla ilişkisel doyumu olumsuz etkilemektedir. Dilsel düzeyde ise kelimelere yüklenen öznel anlamlar, jargon

kullanımı ve soyut ifadeler, mesajın iletilmesine rağmen anlamın bozulmasına ya da kaybolmasına yol açmaktadır. Özellikle suçlayıcı bir ifade biçimi olan 'sen dili', bireylerde savunmacı tepkiler oluşturarak iletişimi yapıcı bir diyalogdan çıkarıp bir haklılık mücadelesine dönüştürmektedir. Bu yönüyle iletişim engelleri, yalnızca bireyler arası etkileşimi sekteye uğratmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal düzeyde güvensizlik, yabancılaşma ve çatışma üretme potansiyeli taşımaktadır.

Bu bağlamda, kişilerarası iletişim engellerinin aşılması, öncelikle bireyin kendi bilişsel yanlılıkları ve algısal filtreleri konusunda farkındalık geliştirmesiyle mümkündür. Bireyin muhatabını kalıp yargılar ya da sosyal kategoriler üzerinden değil, doğrudan etkileşim sürecinde elde edilen veriler doğrultusunda değerlendirmesi, iletişimin nesnelliğini güçlendirecektir. Suçlayıcı sen dili yerine, bireyin kendi duygu ve deneyimlerini ifade ettiği yapıcı iletişim biçimlerinin benimsenmesi, savunmacılığı azaltarak daha sağlıklı bir etkileşim ortamı oluşturacaktır.

Ayrıca iletişimde ortaya çıkan anlam kaymalarını önlemek için belirsiz ve soyut ifadelerden kaçınılmalı, mesajlar açık, net ve somut bir şekilde yapılandırılmalıdır. "Zihin okuma" gibi işlevsiz bilişsel örüntüler yerine, açıklayıcı ve doğrulayıcı sorularla geri bildirim süreçlerinin etkin kullanımı, anlamın ortaklaşa inşasını destekleyecektir. Bireyin kendi bakış açısına olan katı bağlılığını esnetmesi, alternatif perspektiflere açık olması ve empati becerisini geliştirmesi ise iletişimi bir "haklı çıkma" mücadelesinden "anlama" sürecine dönüştürecektir.

Dijitalleşmenin etkisiyle ortaya çıkan bağlam kaybı ve ton yanlış yorumlamaları gibi yeni iletişim engelleri de göz önünde bulundurulduğunda, iletişimde dil kullanımına yönelik farkındalığın artırılması ve bağlamı güçlendiren stratejilerin geliştirilmesi daha da önemli hale gelmektedir. Sonuç olarak, kişilerarası iletişim engelleri yalnızca aşılması gereken sorun alanları olarak değil; bireyin kendini

geliştirmesi, iletişim becerilerini dönüştürmesi ve daha sağlıklı ilişkiler kurması için birer öğrenme ve dönüşüm alanı olarak değerlendirilmelidir. Bu doğrultuda geliştirilecek eleştirel bilinç ve iletişimsel farkındalık, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde daha sürdürülebilir, güven temelli ve anlamlı ilişkilerin inşasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Albayrak, E. S. (2020). Kişilerarası İletişimde Kullanılan Bir Araç Olarak Sosyal Medya: Bir Vakıf Üniversitesi Öğrencilerine Yönelik Uygulama Örneği. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, *8*(53), 1109-1125.

Allport, G. W. (1954). The nature of prejudice. Addison-Wesley.

Asch, S. E. (1946). Forming impressions of personality. *The journal of abnormal and social psychology*, *41*(3), 258.

Asemah, E. S., & Omosotomhe, S. I. (2022). *Fundamentals of interpersonal communication* (Revised ed.). Matkol Press.

Aziz, A. (2010). İletişime Giriş. *İstanbul: Hiperlink Yayınları.*

Baron, R. A., & Byrne, D. (2000). *Exploring social psychology: Canadian edition*. Allyn & Bacon, Incorporated.

Beck, A. (1988). Love Is Never Enough: How Couples Can Overcome Misunderstandings. *Resolve Conflicts, and Solve Relationship Problems through Cognitive Therapy (New York, 1988)*, 90-113.

Beck, J. S. (2014). Bilişsel davranışçı terapi: temelleri ve ötesi. (çev: M. Şahin , I. Tarı Cömert), *İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.*

Berelson, B., & Steiner, G. A. (1964). Human behavior: An inventory of scientific findings. *Harcourt, Brace & World.*

Black, J. S., Bright, D. S., Gardner, D. G., Hartmann, E., Lambert, J., Leduc, L. M., & Weiss, J. (2019). Organizational behavior. OpenStax.

Brown, R. (2011). Prejudice: Its social psychology. John Wiley & Sons.

Cüceloğlu, D. (2000). İnsan insana. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Cüceloğlu, D. (2016). İnsan İnsana. *İstanbul: Remzi Kitabevi*.

Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of personality and social psychology*, *56*(1), 5.

Diaconescu, M. (2013). The Present Challenge Of The Interpersonal Relationships: Unity in Diversity. *Europolis, Journal Of Political Science And Theory*, *7*(01 (13)), 7-36.

Dion, K., Berscheid, E., & Walster, E. (1972). What is beautiful is good. *Journal of Personality and Social Psychology,* 24(3), 285–290. https://doi.org/10.1037/h0033731

Dökmen, Ü. (2004). İletişim çatışmaları ve empati. *İstanbul: Sistem Yayıncılık.*

Dökmen, Ü. (2008). İletişim Çatışmaları ve Empati. *İstanbul: Remzi Kitabevi.*

Fiske, J. (2003). İletişim çalışmalarına giriş (Çev: S. İrvan,). *Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları*.

Fiske, S. T. (1998). Stereotyping, prejudice, and discrimination. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (Vol. 2, pp. 357–411). New York: McGraw-Hill.

Fiske, S. T. (2018). *Social beings: Core motives in social psychology*. John Wiley & Sons.

Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2013). Social Cognition: From Brains to Culture. *SAGE*.

Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2021). Social cognition: From brains to culture (4th ed.). SAGE Publications.

Fiske, S. T., Cuddy, A. J., & Glick, P. (2007). Universal dimensions of social cognition: Warmth and competence. Trends in cognitive sciences, 11(2), 77-83.

Galinsky, A. D., & Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of personality and social psychology*, *78*(4), 708.

Gibb, J. R. (1961). Defensive communication. *Journal of Communication*, 11(3), 141-148.

Goodwin, J. M. (2019). Facing the challenges of a new communication era. In *Returning to interpersonal dialogue and understanding human communication in the digital age* (pp. 122-136). IGI Global Scientific Publishing. DOI: 10.4018/978-1-5225-4168-4.ch006

Gordon, T. (2005). Etkili Anne Baba Eğitimi: Çocuk Eğitiminde Birinci El Kitabı (Çev. E. Aksoy). *İstanbul: Sistem Yayıncılık.*

Gottman, J. (2023). What predicts divorce?: The relationship between marital processes and marital outcomes. *Routledge.*

Gottman, J., & Silver, N. (2015). The seven principles for making marriage work: A practical guide from the country's foremost relationship expert. Harmony.

Gürgen, H. (1997). Örgütlerde iletişim kalitesi. *İstanbul: Der Yayınevi.*

Gürüz, D., & Eğinli, A. T. (2012). Kişilerarası iletişim. *Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara*, 3. Basım.

Hackney, A. (2023). The diversity monologues: Increasing understanding and empathy, decreasing stereotypes and prejudice. In *Getting Culture* (pp. 77-89). Routledge.

Hamilton, D. L., & Trolier, T. K. (1986). Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 127–163). Academic Press.

Hartley, P. (1999). Interpersonal communication. Routledge.

Hortaçsu, N. (1998). Grup içi ve gruplar arası süreçler. *Ankara: İmge Kitabevi.*

Horzum, I. (2020). Grup İletişimi Temelinde Önyargı, Açı Sadakati, Kutuplarda Düşünmek, Ayrımcılık ve Sosyal Medyada Linç: Fazıl Say Örneği. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(4), 324-342.

Karabulut, M., & Uygun, L. (2024). İletişim Sürecinde Dil Engelleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 937-948.

Kartal, B. (2023). Sosyal Çevre ve Davranış Bağlamında Halo ve Horn Etkisi ve Ters Yönlü Bir Algı Yönetimi Denemesi. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *12*(23), 115-129.

Kroon, A. C., & Selm, M. V. (2024). Good intentions aside: Stereotype threat in the face of media strategies to counter age bias. *Research on Aging*, *46*(9-10), 480-491. https://doi.org/10.1177/01640275241249117

Lippmann, W. (1922). Public opinion. *Harcourt, Brace and Company. New York.*

Loden, M., & Rosener, J. B. (1991). Workforce America!: Managing employee diversity as a vital resource. Irwin, Professional Publishing.

Matsumoto, D. E. (2010). APA handbook of interpersonal communication. American Psychological Association.

Mercan, N. (2018). Kendini gerçekleştiren kehanet teorisi bağlamında kadınlarla ilgili kalıp yargılara yönelik bir araştırma. *Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies*, *19*(1), 31-42.

Merton, R. K. (1948). The self-fulfilling prophecy. *The Antioch Review, 8*(2), 193–210.

Nelson, T. D. (2009). *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Psychology Press.

Özer, A. K. (2006). İletişimsizlik becerisi. *İstanbul: Sistem Yayıncılık*.

Pearson, J. C., & Spitzberg, B. H. (1990). Interpersonal communication: Concepts, components, and contexts. Dubuque, Iowa : W.C. Brown, Second edition.

Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2017). Organizational Behavior 17th Global Edition. *Lego, Italy: Pearson*.

Rogers, C. R. (1995). On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. *Houghton Mifflin Harcourt.*

Rogers, C. R. (1995). On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. Houghton Mifflin Harcourt.

Rosenthal, R., & Jacobson, L. (1968). Pygmalion in the classroom: Teacher expectation and pupils' intellectual development. Holt, Rinehart & Winston

Tajfel, H., Turner, J., Austin, W. G., & Worchel, S. (2001). An integrative theory of intergroup conflict. *Intergroup relations: Essential readings*, 94-109.

Thorndike, E. L. (1920). A constant error in psychological ratings. *Journal of applied psychology*, *4*(1), 25.

Tutar, H., & Yılmaz, M. K. (2005). Genel iletişim: Kavramlar ve modeller. Seçkin Yayıncılık.

Ünlü, D. G. (2019). Kişilerarası iletişim sürecinde toplumsal cinsiyet kimliği kalıpyargılarının belirlenmesi: İletişim kaynağının beden dili üzerinden bir inceleme. *Erciyes İletişim Dergisi,* 6(1), 243-262.

Watzlawick, P., Bavelas, J. B., & Jackson, D. D. (2011). Pragmatics of human communication. WW Norton & Company.

West, R. & Turner, L.H. (2005). Understanding ınetrepersonal communication: Making chocies in chancing times, *Belmont, California, Wadsworth Publishing Company.*

Wood, J. T. (1999). Interpersonal communication: Everyday encounters. Wadsworth/Thomson Learning 3rd ed.

BÖLÜM 5

İDEOLOJİ, KÜLTÜR, ORGANİK ENTELLEKTÜELLER VE MEDYA BAĞLAMINDA GRAMSCİ'NİN HEGEMONYA OKUMASI

Eser KARATAŞ[1]

Giriş

Gramsci'nin fikirleri, çağdaş siyasi ve sosyal dünyanın sorunlu alanlarını aydınlatmak için verimli bir perspektif sunmaktadır. Schwarzmantel (2009:3) Gramsci'nin hegemonya kavramı için "devlet ve ekonominin ötesinde güç ilişkilerini kavrayabilen kültür ve fikirleri bünyesine katarak, sivil toplumun rolünü vurgulayarak Marksist teorinin gelişimine büyük katkı sağlamaktadır" der. Ayrıca "Gramsci'nin uluslararası alana yayılan hegemonya kavramı, böylece dünya siyasetini tanımlamak ve analiz etmek için vazgeçilmez bir araç olduğunu kanıtladı" (Schwarzmantel, 2009:7). Gramsci bu açıdan çalışmalarıyla neo-Gramsci akademisyenlere esin kaynağı olmaktadır.

Gramsci'nin yaklaşımının her bir kavrayışının nüanslarını vurgulayarak hegemonyanın temel özelliklerini detaylandıran ve

[1] Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Fakültesi, Yeni Medya ve İletişi Bölümü Doktora Öğrencisi, 0000-0001-6323-8970

katkı sunan Steans ve diğerleri (2010:112-113), “sınıf egemenliğini sürdürmede ve toplumsal değişimi sağlamada Gramsci’nin ideolojiyi yeniden tanımlaması önemli” olduğu söylemektedirler.

Gramsci’nin hegemonya kavramı, ek olarak, “devlet merkezli bir yaklaşımın ötesinde, tarihsel olarak belirli bir kategoriyle klasik hegemonya anlayışı karşısında işçi sınıfı gibi bir karşı hegemonya anlayışını genişletir” (Böhm, 2018:2-67). Yeni bir hegemonya çerçevesi üretmek için kavramsal çoğulculuğa yönelmenin gerekliliğini önermektedir.

Ayrıca, Rupert (1998: 427-434), Gramsci’nin çalışmasının (...), üzerine determinist olmayan ancak yapısal olarak temellendirilmiş bir değişim açıklaması inşa etmek için ontolojik ve epistemolojik bir temel sağladığını” ileri sürmektedirler.

Gramsci’nin işaret ettiği gibi hegemonya, “(…) güç olarak devlet teorisinin ötesine geçen bir sosyal ilişkiler anlayışı geliştirmek için esastır” (Morton, 2007:77). Özellikle hegemonya pratiğine dair eleştirel bir teori, “küreselleşmiş bir dünyada gücün değişen yapısını anlamakla ilgilidir” (Morton, 2007:112). Hegemonya kavramı, küresel gücün inşasını ve dinamik özelliğini açıkladığı için iletişim çalışmalarıyla yakından ilgilidir.

Hegemonya teorisi, gücün ve direnişin ortaya çıkışına odaklanır ve bu nedenle “küresel düzene statik olarak yaklaşmak yerine dinamik güç dağılımlarını açıklayan bir kavramdır” (Worth, 2009:29). Bu açıdan düşünüldüğünde karşı hegemonya oluşma açısından kavramın anlaşılır olması ayrıca önem arz etmektedir.

Bu nedenle hegemonya, çağdaş ideoloji anlayışı ve buna bir direniş olarak karşı hegemonya ve medya ilişkileri anlamak için temel bir kavramdır. Bu çalışmada Gramsci’nin hegemonya kavramının alımlayışına odaklanmak, ana akım teorileri anlamlandırılması ve hegemonya hakkında konuşma biçimlerini yeniden şekillendirecektir. Çünkü hegemonya bir sistemin inşası ve

bunun nasıl çalışılacağına ilişkin soruların bir yansımasını ima etmektedir. Bu nedenle onu doğru anlamlandırmak ve doğru söylemlerde bulunmak açısından önemlidir. Hegemonya anlamlandırma bakımından, dünya hakkında farklı içgörüler üretmektedir. Bu nedenle tarihsel süreç boyunca hegemonya kavramı anlam kaymasına uğramıştır. Dolayısıyla, kavrama yönelik farklı yaklaşımları analiz etmek, hegemonya kavramının günümüz dünyasına uyarlanmasıyla ilgili kavrayışlar sağlamaktadır.

Gramsci bir Marksist'ti ama Marksizmin, egemen sınıf yönetimini ve bilincini eleştirmekteydi. Ayrıca, işçi sınıfının sağduyulu ideolojilerini ve kapitalist yönetime sistematik bir şekilde muhalefeti örgütlemek için mücadele sürecinde söylemle nasıl ilişki kurduklarını gözlemledi ve teorileştirdi. Gramsci'nin hegemonya kavrayışı kendi içinde tutarlı bir tahakküm ve özgürlük fikri sunmaktadır. Mussolini iktidarı tarafından hapsedilen Gramsci, hapishanede siyaset ve toplumsal hareketler hakkında yazılar yazmaya devam etti. Gramsci'nin *The Prison Notebooks'ta* (Gramsci, 1971) derlenen yazılarında toplumlarda, faşist yönetime ve kapitalizme direniş hakkında yeni yorumlamalar yaparak İtalyan ve küresel siyaseti analiz etti ve katkı sundu.

Gramsci'nin hegemonyayı kavrayışı, altyapı-üstyapı modeline dayanan klasik Marksist kültüründen keskin bir biçimde ayrılmaktadır**.** Gramsci, ekonomik ve siyasi mücadele de dahil olmak üzere sınıf mücadelesinin bütünü içinde ideolojik mücadelenin önemini vurgulamaktadır: "(…) ideolojik mücadele yoğun şekilde yürütülmelidir, nihai çözümü belirleyebilecek olan başka bir alanda, yeni çağa uygun düşünce biçimlerini kapsayan devrimci praksis alanında yatmaktadır" (Gramsci, 1971: 753). Ayrıca ideoloji Gramsci tarafından kültürün karmaşıklığı ve kapitalizmin ekonomik zorunluluklarının bir yansıması olarak kavranmaktadır. Çünkü Gramsci (1971: 89) göre, "kapitalizmin gelişmesi, yalnızca geniş proleter tabakaların oluşumunu

belirlemekle kalmamış, aynı zamanda ve bunun sonucu olarak daha yüksek tabakayı, sendika bürokrasisi ve sosyal demokrat grupları uzantılarıyla işçi aristokrasisini yaratmıştır." Bu da Gramsci için Marksist gelenekteki altyapı-üstyapı modeline dayanan klasik Marksist geleneği anlayışından farklılığına işaret etmektedir. Gramsci Marksist gelenekteki kültürel teorileri ideoloji ile sınırlı ve yetersiz bulmuş olacak ki bu konudaki düşünceleri Marksist düşünden ayrılmaktadır. Çünkü Gramsci (1971: 89) göre, bu düşünce çizgisinde "kültür, yanlış bir bilinç ile özdeşleştirilen ideoloji" olarak anlaşılmaktadır.

Bir biçimlendirici olarak hegemonya kavramı kültür için önem arz etmektedir. Kültür, fikirlerin ve değerlerin çeşitli kurumlar biçiminde somutlaştırıldığı karmaşık, çelişkili, çok katmanlı bir alan oluşturmaktadır. Gramsci, hegemonya kavramı ile kültür anlayışını yeniden yapılandırmakta ve kavrama değişiklikler getirmektedir. Gramsci, hegemonya kavramıyla altyapı-üstyapı arasındaki ilişkileri tek yönlü bir nedensele bağlamaktan ziyade diyalektik etkileşimler olarak önemli ölçüde yeniden formüle ederek, farklı alanlardaki kültürel mücadelelere vurgu yapmaktadır. Bu mücadele alanlarının en önemlileri ırk, toplumsal cinsiyet ve işçi hakları olmuştur, bu nedenle "(…) ekonomik faaliyetin belirleyici çekirdeğine yaptığı vurguyla Gramsci düşüncesi, bu kategorilerin sınıf sorunlarından tamamen bağımsız olabileceğini önermez. Bunun yerine, farklı tarihsel koşullarda birbiriyle örtüşebilecek değişkenleri ele almaktır" (Jones, 2016: 127). Bu sayede Gramsci kültürün, ekonomik temelden göreli özerkliğini kurabilmekte ve üstyapıların hem ekonomik hem de sınıf indirgemeciliğine yönelik klasik Marksist eğilimi etkin bir şekilde yenebilmektedir. Gramsci kültürü bütünsel bir toplumsal süreç olarak kavramsallaştırarak onu tahakküm ve güç ilişkilerine bağlamaktadır. Hegemonya kavramının diyalektik olarak iki güçlü kavramı geliştirdiğini savunmaktadır, tahakküm ve rıza;

> (…) böyle bir devletin bütünlüğü, sivil toplumun manipülasyonu yoluyla uyguladığı manevi ve kültürel üstünlüğünden kaynaklanır: Kilise, aile, okullar, medya ve diğer sivil toplum kuruluşları gibi toplumsallaştırma araçlarını kullanarak. Kurumlar, devlet kendi değer ve inançlarını topluma empoze eder, böylece kültürel bir yön sağlar. Bu anlamda hegemonyası rıza ile yönetim olur. Gücün üstünlüğüne paraleldir. Buna karşılık tahakküm, kuvvet kullanılarak kurulan ve askeri, siyasi, adli ve mali sistemler aracılığıyla devlet tarafından sürdürülen bir üstünlüktür. Bu durumda tahakküm, hegemonyanın bir anti-tezidir. Devletin hegemonyası kısmen nihai zorlayıcı güce dayanır, ancak sürekli olarak uygulanması gerekiyorsa gücün geçerliliği değer kaybeder. Bir devlet, rızaya dayalı bir yönetim arar ve otoritesine alışılmış bir boyun eğmeyi güvence altına almaya çalışır. Bu, meşruiyeti devlet için bir gereklilik haline gelir (Kendie, 2006: 2).

Gramsci'nin sınıf egemenliği pratiklerini, ideal davranış ve uyum ilkelerini eşit derecede ilişkilendirmesi, onun organik entelektüel kavramını ortaya koymasına neden olmaktadır. Gramsci, entelektüel liderliği ve sınıflar arasındaki ekonomik olmayan ilişkilerin önemini vurgulayarak organik entelektüelin tanımını yapmaktadır: "Entelektüel, oluşumun demokratik karakterini ve sınıfsal karakterini vurgular ve sınıf güçlerinin mücadelesinde temel bir arabulucu işlevi görür" (Gramsci, 1971:132). Bununla birlikte Gramsci ile karşımıza karşı hegemonya kavramı çıkmaktadır; karşı hegemonya, siyasetin tabandan göreli özerkliğini vurgulamaktadır ve elit olan sınıfların kültürel ve siyasi değişimin failleri olarak tanınmasını kolaylaştırmaktadır. Karşı hegemonik mücadele, "hem kasıtlı hem de sağduyunun üretildiği ve tartışıldığı retorik müdahaleyi gerektirmektedir" (Gramsci, 1971:137). Karşı hegemonya, hegemonyanın kültürel ve kurumsal temellerine meydan okuyan sosyal ve politik aktörlerin çabalarını ifade etmektedir. Ekonomik, sosyal ve politik düzenin altında yatan yapıları, inançları ve normları sorgular ve statükonun alternatiflerinin var olduğunu, gerekli olduğunu ve ulaşılabilir olduğunu göstermeye çalışır.

Bu bağlamda düşünüldüğünde kitle iletişim araçları günümüzde karşı hegemonya için büyük önem taşımaktadır. Çünkü sermaye sahipleri ile işçiler arasındaki medya, hegemonik ilişkilerin kurulmasına ve sürdürülmesinde ciddi bir rol oynamaktadır. Fuchs (2016:3), "medya oligopolünün doğuşunu, medya mülkiyetinin yalnızca bir avuç medya girişimcisi tarafından kontrol edilmesi" olarak belirtmektedir. Fuchs, medya içeriğinin ticarileştirilmesi vurgu yaparken; "popüler olan ve ana akım medya hâkim olan pazar zevklerine uyan içerikler" Fuchs (2010: 173-192) söz etmektedir. Daha endişe verici bir durum, medya sahiplerinin siyasi çıkarlarının medya yayın politikaları üzerindeki artan etkisidir. Bu hegemonik ilişki aracılığıyla medya sahibi, sermayesinin ideolojisi ve çıkarları için kesinlik sağlamak amacıyla medya tarafından yürütülen haber üretimi üzerinde kontrol uygular.

İdeolojik Üstyapının Hegemonyası Karşısında Devrimci Sınıf

Gramsci'de ideoloji kavramı, sınıf indirgemeciliğini konusuna derinlemesine indiği için seleflerinden ve çağdaşlarından hem farklı hem de çok daha tutarlı gözükmektedir. Gramsci'nin ideolojik olarak sınıf indirgemeciliği, ideolojik üstyapının, ekonomik altyapı tarafından belirlendiği ve ideolojinin, toplumun ekonomik yaşamında veya devrimci değişimde hiçbir rol oynamadığı fikrini oluşturmaktadır. "(…) üstyapı, mevcut ekonomik yapıyı sürdürmek ve ekonomik sömürünün gerçek koşullarını gizlemek veya meşrulaştırmak için çalışır" (Carroll, 2009:10-43). Gramsci devrimci değişimin, üretim tarzına dayanan ekonomik çelişkilerin dinamikleri ve gerilimlerinden kaynaklandığı iddia etmektedir. "(…) sosyalist hareket; entelektüel olmayan, yani işçilerden oluşan bir kitle tabanı için teori ve ideoloji (ve genellikle liderlik) sağlayan burjuva sınıfından gelen entelektüellerle yürütülmektedir" (Gramsci, 1999: 132). Yani üretim alanındaki ekonomik sınıfların uzlaşmazlıkları ve çelişkileri, kriz halindeki toplumsal sistemin kurumsal dokusunun niteliksel dönüşümünü ve

ideolojik oluşumunu belirlemektedir. "(…) işçi sınıfının ideolojisi, biyolojik entelektüeller aracılığıyla kitlesel nüfus arasında yayılmaz ve bu nedenle, sıradan insanlar arasındaki sosyal reformu engeller" (Âmin ve Sidkar, 2016: 1-6). Bu durum kapitalist toplum içerisindeki işçi sınıfı için kötü bir sonuca yol açmaktadır: işçi sınıfı, kendi ekonomik bağlamında artan yoksullaşma sonucu olarak çökmektedir. Bu kaçınılmaz son ancak, devlet aygıtının proletarya tarafından, yani devrimci sınıfın meşru iktidarı elinde tutması ve parçalanması yoluyla çözülebilirdi. "Devrimci sınıf, iktidara liderlik edebilir ve etmelidir ve bu gerçekten gücü kazanmanın temel koşullarından biridir, ne olursa olsun devrimci sınıf liderlik sürecini yönlendirmeye devam etmelidir" (Simon, 1999: 26). Devlet iktidarına böyle başarılı şekilde el konulması, proletaryanın ideolojik, ekonomik ve politik çıkarlar hiyerarşisini gözeten her türlü sınıf ittifakını sağlaması olarak yorumlanmaktadır. Bu karşın egemen olanın yorumu, tüm sınıflara göre, onların rızası dikkate alınmaksızın saf baskı ve güç olarak görülmektedir. Hegel'e (2010: 6) göre, sınıf bireylerinin "kişisel ve öznel özgürlüğünün en büyük düşmanı, devletin yalnızca iktidarının uygulanması için bir araç olarak gören mekanik bir devlet anlayışıdır."

Hegemonya ve söylem arasındaki bağlantıyı kavramsallaştırmak için daha bağlamsal bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamsal açıklamayı Althusser sunmaktadır. Althusser, Gramsci'yi sivil toplumu değiştirilmiş bir ideolojik devlet aygıtına dahil ederek, Gramsci ideolojisini Foucaultcu kavramla arasında özlü bir bağlantı sağlamaktadır. İdeolojik güç, eğitim sistemi ve aile gibi ideolojik devlet aygıtları aracılığıyla kitleleri boyun eğdirmek için kullanılmaktadır.

> Devletin ideolojik aygıtlarını ve uygulamaları, etik, yasal, politik, estetik vb. egemen ideolojiye boyun eğme eğiliminden ibarettir. Bu edenle bir ideoloji her zaman bir aygıtta ve onun pratiğinde veya pratiklerinde var olur. Bu varlık maddidir (Althusser, 1971: 81).

Althusser, insanın kendi eylemlerini belirleyebilecek bir ideolojik irade yönetiminin varlığına karşı çıkar: "ideolojik temsilin, bir bilinç ile donatılmış ve özgürce kabul ettiği fikirlere inanan her öznenin, uygun şekilde hareket etmesi gerektiği konusunda özneyi kabul etmeye zorlandığını gözlemliyoruz" (Althusser, 1971: 82). Bununla birlikte Foucault, Althusser'in ideolojik devlet aygıtlarını, sivil toplumdaki hegemonyayı detaylandırmaya ve netleştirmeye yardımcı olan "disiplin mekanizması" olarak da uygulamaktadır.

> (…) egemen/mutlak bir iktidar biçimi tarafından yönetilen bir toplumda disiplin, süresiz olarak genelleştirilebilir ve bir panoptisizm[2] mekanizmasından doğan bu disiplin mekanizması, toplum üzerinde kapalı veya tekil bir teknoloji olabilir (Foucault, 1975: 216).

Foucault'nun dışlayıcı disiplin uygulamaları ve konuşan öznenin seyrekleşmesi, söylem üretiminin çok boyutluluğunu tasvir etmeye yardımcı olmaktadır. Disiplin, söylemin üretimi üzerinde bir kontrol ilkesidir; belirli söylemleri ya da bilgileri gerçek olarak kontrol ve teşvik etmek yoluyla söyleme dahil etmeyi ve hariç tutmayı içermektedir. "Disiplin, kuralların kalıcı olarak yeniden etkinleştirilmesi biçimini alan bir kimliğin eylemiyle söylem sınırlarını belirler" (Foucault, 1981: 120). Her şeyden önce, Gramsci'nin hegemonyası ve Foucault'nun söylemi, egemenler ve astlar arasındaki iktidar ilişkilerinde mücadeleyi tanımak açısından birbirleriyle ittifak halinde olması gerekmektedir. Ancak hegemonik düzenleme ile söylem arasındaki fark mikro-makro analiz düzeyinde görülebilmektedir. Çünkü, Gramsci'nin hegemonyası, "(…) burjuva ideolojik egemenliğinin sivil toplumuna dayandırırken; Foucault'nun ideolojisi ise her yerdedir" (Daldal, 2014, 151-167). Özetle Gramsci, temelde hegemonyayı yönetici sınıfın, sivil

---

[2] Panoptisizm kavramı, ortaya çıkardığı sürekli gözlem, disiplin ve cezayla insanları metaforik olarak hapseden ve onları baskı altına alan görünmez bir gözle takip edilme hissi olarak açıklanabilir. Bkz: İşık, D. (2020). A FOUCAULDIAN READING OF DAVE EGGERS'S THE CIRCLE. JOMOPS / Volume: 1 / Issue: 2. 10.47333/modernizm.2020265884.

toplumdaki faaliyetleri ve kurumlar aracılığıyla pekiştirildiğini düşündüğü için daha çok gücün kaynağına odaklanmaktadır. Foucault ise iktidar mücadelesinin önceden bireyler arasında kökleşmiş olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Gramsci'nin hegemonyası, makro düzeyde üstyapıya ve onun ideolojiyi sivil kurumsal işleyişin sürekli döngüsünde sürdürme mekanizmasına atıfta bulunur iken Foucault'nun kavramı, mikro düzeyde ilişkiye dahil edilmesine izin vermektedir.

Bu bağlamda bakıldığında ideoloji Gramsci için çoğunlukla üstyapının sosyo-ekonomik çıkarlarını yansıtan baskın fikirlerin süreçlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Ve üstyapının "kitle zihinlerine hâkim olan kararlılığı, yapısal ilişkiler sürdükçe devam edecektir" (Daldal, 2014: 151-167). Yönetici sınıf, ideolojileri alt sınıflara aktararak kullanma eğiliminde olduğundan, bu ciddi bir sorunludur. Çünkü "(…) sabit bilgi dizisiyle yönetici sınıf, verili toplumun düzenini ve statükosunu yönetmek ve sürdürmek için rıza ve meşruiyet üretir" (Stoddart, 2007: 192-225). Gramsci'nin fikirlerinin siyasi ve pratik sonuçları geniş kapsamlıydı ve o, üretim araçlarının kontrolü için doğrudan devrimci mücadelenin sınırlı olasılıkları konusunda işçi sınıfını uyarmaktadır; Gramsci için devrimci bir mücadele ancak yeni bir hegemonya ile mümkündü ve bu bir karşı hegemonya ile gerçekleşebilirdi: karşı hegemonya yaratmak ancak fikirler ve inançlar üzerinde çalışılarak mümkün olabilirdi.

> (…) karşı-hegemonya, madun[3] ve duygulanım konusunda bir duygusal oluşum ile madun duyguların rolüne ve imalarına odaklanır böylece hâkim olan tarafından ezilenlerin fikirlerini açıklamasını sağlayan devrimci düşünce sistemi oluşturarak madun olanların kendilerini düşünmenin yolunu bulmalarını

[3] Tarihsel süreç içerisinde 'madun' kavramı ilk kez hegemonya ile ilintili olarak Antonio Gramsci tarafından 'subaltern' terimiyle ortaya atılmıştır. Gramsci'nin bu tanımı günümüzde 'ezilen' ya da 'öteki' olarak tabir ettiğimiz, toplumda sesi duyulamayan kişileri kapsamaktadır. Bkz: Kiraz, S. ve Kestel, S. (2017). Kadınların Madun Sorunsalı ve Bir Alternatif Olarak Yeni Medyada Dijital Aktivizm: Change.org. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi 2017; 53: 139-163. DOI: 10.17064/iuifd.321654.

> sağlar. Gramsci'nin karşı-hegemonyası, akıl ve duygu birliği hakkındaki görüşleriyle bağlantılı olarak madun ve organik entelektüellere, aktivizm için özellikle de gündelik hayatın genellikle fark edilmeyen küçük eylemleri için hareket noktaları sunar. Son olarak, Gramsci'nin madun öznelerin duygusal potansiyelleriyle ilgilenmesi, hegemonik koşullara meydan okuyan ve stratejik karşı-hegemonik tepkiler formüle eden siyasi kaynaklar olarak görmektedir (Zembylas, 2013: 1-21).

Bu anlamda hegemonya ile karşı hegemonya arasındaki rekabet güç ilişkileri bakımından her zaman mücadele halindedir ve mücadele fikrinde neyin meşru neyin meşru olmadığına dair baskın fikirlere alternatifler geliştirmektedir. Bu nedenle, ideolojinin sınıfsal bir doğaya sahip olduğu, toplumsal ve devrimci dinamiklerde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. "Hegemonya temellendirilmişse, karşı hegemonyanın bu temelleri ele alır" (Carroll, 2009:10-43). Bu durum "(…) çeşitli madun ve ilerici demokratik akımları, zaman ve mekân gözetmeden etkili bir şekilde örgütleyen bir karşı-hegemonik bloğun oluşmasına neden olur" (Carroll, 2009:10-43). İdeolojiler, insan kitlelerini örgütlemenin ve yönlendirmenin zorunluluklarının farkında olduğu sürece, ciddi bir geçerliliğe ve yapısal ilişkiler karşısında uzun süreli bir etkiye sahip olmaları gerekmektedir. "Gramsci'nin bir zamanlar ifade ettiği gibi, bu konjonktürü bilgilendiren ve düzenleyen hegemonik söylemler ve uygulamalar tarafından yakalanmaktan kaçınırken, mevcut konjonktürle yaratıcı bir şekilde nasıl ilişki kurulacağıdır" (Carroll, 2009:10-43). Bu çok önemlidir, çünkü analiz, belirli ideolojilerin nasıl kamusal mutabakat sağlayan kültürel hegemonyaya dönüştüğüne ışık tutmaktadır. Diğer bir deyişle, belirli ideolojiler, kitlelerin ideolojik liderliği için tarihsel gereklilikler olarak kabul edilirse, psikolojik olarak geçerlidir ve insanların bilinçlerini belirlemektedir.

Kültürel Hegemonya ve Sağduyunun Mahsun Olmayan Halleri

Kültürel hegemonya, ideolojik veya kültürel yollarla sürdürülen rıza veya tahakküm kurallarını ifade etmektedir. Gramsci'nin hegemonya metodolojisinin özünde rıza (destek) ve tahakküm (zorlama) arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Gramsci her ne kadar kültürel hegemonya kavramını kullanmasa da kısmen hegemonyayı yeniden tanımlayarak çözüme ulaşmaya çalışmaktadır. Gramsci Mussolini iktidarı tarafından hapsedilmeden önce *L'Ordine Nuovo'*nun ilk sayılarında proleter kültürün sosyalist bir devrimden sonra bile hegemonik hale gelebileceği konusunda yazılar yazdı. Gramsci bu yazılarında hegemonya kelimesinin yanı sıra 'kültür' ve 'kültürel' kelimelerini de çok fazla kullanmaktaydı.

L'ORDINE NUOVO

Rassegna settimanale di cultura socialista

Istruitevi, perchè avremo bisogno di tutta la nostra intelligenza
Agitatevi, perchè avremo bisogno di tutto il nostro entusiasmo
Organizzatevi, perchè avremo bisogno di tutta la nostra forza

Segretario di Redazione: ANTONIO GRAMSCI

21 GIUGNO 1919

Redazione e Amministrazione: Via XX Settembre, 19 - TORINO
Abbonamenti: Annuale L. 10; Semestrale L. 5, trimestrale L. 3; Abbonamento straordinario dal maggio a tutto dicembre 1919 L. 6.
Abbonamento sostenitore L. 20 annuale; L. 10 semestrale.

ANNO I. - N. 7

Un numero: Cent. 20 - Conto corr. con la Posta

SOMMARIO

Cronache dell' «Ordine Nuovo» — Editoriali: Democrazia operaia - La settimana politica: Il saccheggio, Voci della terra — Kolciak e Orlando — John Reed: Come funziona il Soviet — G. B.: Il problema della scuola — Zino Zini: Il Congresso dei morti, Alessandro — Caesar: L'esercito socialista, Gli scopi — A. G.: Vita politica internazionale — La battaglia delle idee: Carlo Petri: Il Socialismo e lo Stato.

Democrazia operaia

Un problema si impone oggi assillante a ogni socialista che senta vivo il senso della responsabilità storica che incombe sulla classe lavoratrice e sul Partito che della missione di questa classe rappresenta la consapevolezza critica e operante.

Come dominare le immense forze sociali che la guerra ha scatenato? Come disciplinarle e

comuniste infatti essi continuano a sussistere indipendentemente dallo Stato, come istituti di propulsione (il Partito) o di controllo e di realizzazione parziale (i Sindacati). Il Partito deve continuare a essere l'organo di educazione comunista, il focolare della fede, il depositario della dottrina, il potere supremo che armonizza e conduce alla meta le forze organizzate e di-

Kaynakça: *https://www.lordinenuovo.it/2020/04/08/lordine-nuovo-e-i-consigli-di-fabbrica/*

Hegemonya genellikle iktidardakilerin değerleri, normları, fikirleri, beklentileri, dünya görüşünü ve toplumun geri kalanının davranışlarını güçlü bir şekilde etkilemesine izin veren sosyal kurumlar aracılığıyla elde edilmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde "(…) ideolojik hegemonya, baskı yerine rızaya, doğrudan çatışma ve açık baskı yerine kültürel liderliğe ve iknaya dayalı bir tahakküm

biçimini tanımlar" (Kollmeyer, 2005: 1-10). Konum savaşında, işçi sınıfı entelijansiyası[4], egemen kültürel normların doğal ve kaçınılmaz toplumsal koşullar olmadığını algılanmasını sağlamak ve burjuva kültürünün sosyo-ekonomik tahakkümün araçları olarak işlev görmemesi için işçi sınıflarını politik olarak bilinçlendirmeleri gerekmektedir. Çünkü "elitlerin sivil toplum üzerindeki orantısız kontrolleri aracılığıyla, hüküm süren sosyal düzene ideolojik destek sağlayan siyasi fikirleri, ahlaki değerleri ve kültürel normları etkili bir şekilde destekleyebilirler" (Kollmeyer, 2005: 1-10). Örneğin; kurumlar (devlet ve sosyal tabakalar), gelenekler ve inançlar (dinler ve ideolojiler) vb. konularda. Gramsci, "kültürü düşünce egzersizi, genel fikirlerin kazanılması, neden ve sonucu birleştirme alışkanlığı (…)" (Kurz, 1996: 103-135) olarak tanımlamaktadır. Kültür, Gramsci'nin politik stratejisinin merkezinde yer almaktadır. Çünkü Gramsci kültürün, entelektüellerin politik bir ürünü olduğunu ve onların görevlerinin eğitim ya da ideolojik telkin yoluyla halkın kültürünü geliştirmek olduğunu savunmaktadır. Emperyal bir gücün kültürel hegemonyası altındaki işçi sınıfının eski düşünme biçimlerini aşması gerekmektedir ve bu ancak, işçi sınıfı entelijansiyaslarının kendi kültürlerinin ve ulusal tarihlerinin gerekli analizlerini yapması bu analizleri işçi sınıfına aktarmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu sayede işçiler ve köylüler, kendi işçi sınıfı kültürlerini kendi yollarıyla gerçekleştire bilmektedirler. Devlet iktidarı için rızaya dayalı yönetim (hegemonya), "her türlü şeyin daha yüksek ve daha kapsamlı bir kültür tarafından meşrulaştırılması" (Kurz, 1996: 103-135) olarak görülebilmektedir. Özetle kültürel hegemonya, egemen sınıfın dünya görüşünü ve onu somutlaştıran sosyal ve ekonomik yapıları adil, meşru ve herkesin yararına tasarlamaktadır, ancak bu yapılar yalnızca yönetici sınıfın

---

[4] Entelijansiyas: 1.) Bir ülkedeki aydınların tümüne verilen ad 2.) Rusya'da, özellikle 19. yüzyılda ayrı bir sınıf veya sosyal tabaka olarak aydınlar topluluğunu tanımlamakta kullanılmış terim 3.) Herhangi bir ülkedeki aydınlar topluluğu. Bkz: https://www.seslisozluk.net/entelijansiya-nedir-ne-demek/.

yararına olacak şekilde işlemektedir. Bu tür bir hegemonya biçimi, askeri bir diktatörlükte olduğu gibi zorla yönetmekten farklıdır, çünkü yönetici sınıfın barışçıl ideoloji ve kültür araçlarını kullanarak otoritesini kullanmasına izin vermektedir.

Gramsci, Hapishane Defterleri'ndeki *Sağduyu ve Felsefe*[5] kısmında sağduyunun toplum ve toplumdaki yerimiz hakkındaki baskın fikirlerin kültürel hegemonya üretmedeki rolünü tartışmaktadır. Gramsci'nin sağduyu kavramı, "seçkinlerin çıkarlarının ulusal veya küresel çıkarlar olarak nasıl doğallaştırıldığını ve evrenselleştirildiğini ifade eder" (Krancberg, 1986: 163-181). Başka bir deyişle, başarılı olmak için gereken tek şeyin sıkı çalışma ve özveri olduğuna inanılıyorsa, o zaman kapitalizm sistemi ve onun etrafında örgütlenen toplumsal yapının adil ve geçerli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, ekonomik olarak başarılı olanların zenginliklerini adil bir şekilde kazandıkları ve ekonomik olarak mücadele edenlerin de yoksul devletlerini hak ettikleri sonucuna varılabilinir. Bu sağduyu biçimi, başarının ve sosyal hareketliliğin kesinlikle bireyin sorumluluğunda olduğu inancını besler ve bunu yaparken kapitalist sistemde yerleşik olan gerçek sınıf, ırk ve cinsiyet eşitsizliklerini gizlemektedir. Gramsci'ye (1971:330) göre sağduyu, "(…) belirli bir dönem ve belirli bir popüler çevre için ortak olan genel bir düşünce biçiminin dağınık, koordinasyonsuz özelliklerini" içermektedir. Ayrıca Gramsci'nin belirttiği gibi sağduyu: tek bir kişinin beyninde bile parçalı, tutarsız ve önemsiz bir kavramdır. (Gramsci 1971:419). Gramsci'ye göre sağduyu, politika yoluyla yaratılabilmektedir. Bu süreç, "herkesin bireysel yaşamına sıfırdan bilimsel bir düşünce biçimi sokmayı değil, zaten var olan bir etkinliği yenilemeyi ve eleştirel hale getirmeyi" gerektirmektedir**.** (Gramsci 1971:331). Gramsci'nin sağduyu tanımı hem epistemolojik hem de

[5] Bkz: Gramsci (1971). Prıson Notebooks, This section of Gramsci's philosophical notebooks is in two parts. p.p. 321-377.

sosyolojiktir: “Epistemolojik terimlerle sağduyu farklı bilgi unsurlarını içerir. Sosyolojik terimlerle ifade edecek olursak, sağduyu bir elit kesimin elinde değildir ve sağduyu hepimizde ortaktır” (Coben 1998: 213). Özetle Gramsci’nin sağduyu ile kültürel hegemonya kuruduğu ilişki kültürel ortamlardaki bilgi üretiminin gerçekliğini açıklama, anlama, öğrenme, onunla başa çıkma tarzı ve bu sosyal organizasyonun yayılmasının analizini sunmaktadır. Bu iki anlam türü (epistemolojik ve sosyolojik) birbiriyle çelişiyor gibi görünse de kültürde herhangi bir değişikliğin oluşmasını engellemektedir. Kültürel arenadaki değişiklikleri anlamak için, sağduyunun kendini yenilemesi ve daha eleştirel bir anlayışa dönüşmesi gerekir, “bu nedenle zaten var olan veya yaygın bir yapıya sahip geçerli bir felsefe ile ilişkilendirilmesi gerekir” (Gramsci, 1971: 637). Öyleyse, tartışmalı bir şekilde, sağduyu üretme sürecinin sağduyu ile doğuştan bağlantılı olduğu sonucu çıkar. Bu, günlük pratikler çerçevesinde gerçekleşir. Yani “sağduyuya bilimsel akıl yürütme yöntemiyle ulaşılacağı inancının aksine, sağduyu üretmek aslında gündelik hayatın içine yerleşmiştir ve bu nedenle tüm sosyal grupların erişimine açıktır” (Gramsci, 1971:638). Benzer şekilde, sağduyu da zorunlu olarak rasyonel veya bilimsel değildir. Aksine, sağduyu, herhangi bir toplum ve çağda ortak olan tutarsız genel varsayımlar ve inançlar dizisi olarak tanımlanır (Coben, 1998: 92). Bu itibarla, sağduyu temelde ideoloji ve kültür kavramları günlük yaşam kavramıdır. O halde, temsil süreci kayda değer hale gelir, çünkü temsil ideolojiyi simüle eder ve yeniden üretir. Temsil sürecinin bu kadar önemli olduğu bir ortamda Gramsci, kültürel hegemonya kavramını, Marx’ın önceki yüzyılda öngördüğü işçi önderliğindeki devrimin neden gerçekleşmediğini açıklamak amacıyla geliştirdi.

> Tarihte saf kendiliğindenliğin bulunmadığı vurgulanmalıdır: O, saf mekaniklik ile aynı anlama gelir. En spontane harekette, “bilinçli önderlik” unsurlarının kontrol edilememesi, güvenilir bir belge bırakmaması durumudur. Bu nedenle, kendiliğindenliğin madun sınıfların tarihinin ve aslında onların en marjinal ve

> periferik unsurlarının özelliği olduğu söylenebilir ... Bu nedenle, bu tür hareketlerde bilinçli önderliğin birden çok unsuru vardır, ancak hiçbiri baskın veya baskın değildir. Belirli bir toplumsal tabakanın popüler biliminin 'sağduyusu' veya geleneksel dünya anlayışının düzeyini aşar (Gramsci, 1971:196).

Marx, işçilerin ayaklanıp yönetici sınıfı devirmeden ekonomik sömürünün bitmeyeceğini düşündü. Ancak bu devrim kitlesel ölçekte gerçekleşmedi. Gramsci, kapitalizmin egemenliğinde sınıf yapısından ve işçileri sömürmekten daha fazlası olduğunu fark etti ve ideolojinin ekonomik sistemi ve onu destekleyen toplumsal yapıyı yeniden üretmede oynadığı önemli rolü kabul etti.

> Sözde 'kendiliğinden' hareketleri ihmal etmek, daha da kötüsü küçümsemek, yani onlara bilinçli bir liderlik verememek veya onları siyasete sokarak bir üst düzeye çıkaramamak çoğu zaman son derece ciddi sonuçlar doğurabilir. Alt sınıfların "kendiliğinden" bir hareketine, beraberinde gelen nedenlerle, egemen sınıfın sağ kanadının gerici bir hareketinin eşlik ettiği hemen hemen her zaman söz konusudur (Gramsci, 1971:199).

Aynı zamanda Gramsci, proletaryanın müttefik sınıflar üzerinde uygulayacağı kültürel etkinin de altını çizmektedir. "Kültürel proje, insanlara empoze edilen avangart bir hareket olamaz, bunun yerine kökleri, olduğu gibi, zevkleri ve eğilimleri ve ahlaki ve entelektüel dünyası ile popüler kültürün humusuna dayanmalıdır" (Jones, 2016: 37). Dolayısıyla hegemonya, yalnızca ekonomik ve siyasi hedeflerin bileşimini değil, aynı zamanda kurumsal konumları aşan mücadelenin yürütüldüğü tüm alanları kapsayan entelektüel ve ahlaki hedefleri de içermektedir. Bir ana sosyal grubun hegemonyası, sonunda bir dizi alt grup üzerinde uygulanacaktır. Özetle, kültürel hegemonya sosyalleşmenin, sosyal kurumlarla olan deneyimlerin yanı sıra tüm yönetici sınıfın inançlarını ve değerlerini yansıtan kültürel anlatılara ve görüntülere maruz kalınmasının bir sonucudur. Bu durum ancak işçi sınıfının ideolojik yollarla müttefiklerine (veya daha doğrusu madunlarına) önderlik etmesi ve herhangi bir ilerici hareketin merkezini

sağlamasıyla çözüme kavuşacaktır. Bu, en basit haliyle aslında Gramsci'nin kültürel hegemonya ile kastettiği şeydir.

Bir Direniş Biçimi Olarak Gramsci'nin Organik Entelektüelleri

Gramsci, yazdığı *Entelektüeller*[6] adlı makalesinde, ideolojinin din, eğitim ve medya gibi kurumlar aracılığıyla toplumsal yapıyı yeniden üretme gücünü tanımlamaktadır. Gramsci, Hapishane Defterleri'ndeki bu makalesinde, düşüncesinin bir dizi temel temasına değinmektedir: "siyasi mücadelede entelektüellerde var olan sınıf bilincinin rolü; kültürel ve entelektüel hayatın köklü tarihi, tarihte belirleyici ekonomik yasaların olmaması ve sosyal değişim teorisi olarak Marksizmin statüsü" (Gramsci, 1971: 37). Tüm bu temalar, sınıf egemenliğinin yalnızca fiziksel güce değil, aynı zamanda işçi sınıfı ve köylülüğün kültürel ve ideolojik önderliğine de dayalı olması gerektiğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Gramsci, hegemonyaya ulaşmak için bir "*mevzi savaşı*[7]"ndan bahsetmektedir.

> Gramsci'ye (1971: 446) göre, "proletarya sınıf bilincine vardığında ve korporativizminin[8] üstesinden geldiğinde, diğer toplumsal sınıflara karşı siyasi, ahlaki ve entelektüel liderlik rolünü yavaş yavaş kendiliğinden kazanmak için uygulamaya başlayabilir.

Gramsci'nin temel fikirlerinin arasında entelektüellerin rolleri önemli yer tutmaktadır. Karl Marx, bu terimi kas gücü ve fikir emeği arasında bir ayrım yaparak çok temel bir anlamda

---

[6] Bkz: Gramsci, A. (1971). "The Intellectuals", in Selections from the Prison Notebooks. Translated and Edited by Q. Hoare and G. N. Smith. New York: International Publishers, page 3-23.

[7] Bkz: Gramsci'ye (1971: 446) göre, mevzi savaşı, temel sınıflar arasında nispeten istikrarlı denge dönemlerinde, yani cepheden saldırının veya manevra savaşının imkânsız olduğu durumlarda, tek başına mümkün olan siyasi mücadele biçimidir.

[8] Bkz: Korporatizm, toplumsal bir aradalığın; ferdin kendini öne çıkarmadan, sadece milletin çıkarlarını benimseyerek organizmacı, bütünsel bir anlayışla meydana gelmesinin sağlandığı, ferdin ulusu için fedakâr olmasının beklendiği bir sistem (Öztan, 2016: 517-542).

kullanmaktadır, ancak Gramsci bu konuya çok daha geniş bir boyut kazandırmaktadır. Gramsci, tüm insanların entelektüel olduğu, ancak sosyal işlevleri gereği entelektüel olmadıkları konusunda çok netti. Açıkça şunu belirtmişti: "Bütün insanlar entelektüeldir... ama toplumdaki bütün insanlar entelektüellerin işlevine sahip değildir" (Gramsci, 1971: 137). Bu önermeye göre mesleki faaliyet alanı dışındaki her insanın bir tür entelektüel söylem çabası içinde olmaktadır. İşçi sınıfı ekonomik mücadeleden daha karmaşık olan siyasi mücadele alanına evrilmektedir; ideolojik bir mücadele olarak kültürel cephede yürütülen belirleyici mevzi savaşına doğru ilerlemektedir. Gramsci bunu "siyasal mücadelelerin bir 'manevra savaşı'ndan 'mevzi savaşı'na geçişi" (Gramsci, 1971: 446) olarak yorumlamaktadır. İşçi sınıfı, ideolojik mücadeleye girerken, mücadelenin etrafında döndüğü tüm sorunları kurumsal düzeyde değil, evrensel düzeyde ele alarak kendi hegemonyasını yaratmaktadır.

> Entelijansiyaslar bir anda siyasi edilgenlikten belli bir faaliyete geçtiler ve organik olarak formüle edilmemiş olsa da bir araya getirildiğinde devrimi oluşturan talepler ortaya koydular. Bu durum bir 'otorite krizi'ni ortaya çıkarıyor: egemen için hegemonya krizi ya da devletin genel krizi (Gramsci, 1971: 450).

Bu bağlamda Gramsci, politik yapılanmaları özellikle proletarya sınıfını ve onların aydınlarını, toplumsal değişimi körükleyecek eleştirel bir bilincin dağıtımının aracıları olarak görmektedir.

Gramsci, *organik* ve *geleneksel entelektüeller*[9] olarak adlandırdığı entelektüel ve ahlaki bir liderlikten söz etmektedir. Burjuvazinin çıkarlarını temsil eden ve hegemonyaya karşı yürütülen direnişi bastırmakla sorumlu geleneksel entelektüellerin

---

[9] Gramsci, A. (1971: 136- 142). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, edited and translated by Q. Hoare and G. Nowell Smith. London: Lawrence and Wishart.

aksine bu organik entelektüeller, işçi sınıflarının çıkarlarının korunmasının yanı sıra kapitalist tahakküm ve sömürü karşısında işçi sınıfı temsil etmekle görevli kişiler olarak görülmektedir. Stuart Hall'a (1996: 268) göre, bu "organik entelektüelin işi, geleneksel entelektüellerin bildiğinden daha fazlasını bilmektir: gerçekten bilmek, sadece biliyormuş gibi yapmak değil… derinlemesine ve derinlemesine bilmek." Gramsci'nin organik entelektüel fikri çeşitli devlet sistemlerini gözlemlemesinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

> Geleneksel entelektüellerin bu çeşitli kategorileri, kesintisiz tarihsel sürekliliklerini ve özel niteliklerini deneyimledikleri için, kendilerini egemen toplumsal gruptan özerk ve bağımsız olarak öne sürerler. Bu öz-değerlendirme ideolojik ve politik alanda sonuçları, geniş kapsamlı devşirmenin sonuçlarıdır (Tabugon, 2015: 74-83).

Geleneksel entelektüeller, insanları kapitalizmin erdemlerine ikna etmek ve kapitalist yönetime rızalarını almak için çalışmaktadırlar. Organik entelektüeller ise insanların kapitalist bir kültüre alternatif geliştirmelerine yardımcı olmak için çalışmaktadır. Öte yandan Gramsci, politik örgütleri (özellikle işçi sınıfı ve sosyalist örgütleri) ve onların entelektüellerini, toplumsal değişim için hareketlerini körükleyecek eleştirel bir bilincin dağıtımının aracıları olarak konumlandırmaktadır. "Parti, sivil toplumda devlet ile aynı rolü yerine getirir. Organik aydınları ile geleneksel aydınları bir arada tutan bağlayıcı bir güç görevi görür ve kendi aralarında sıkı bir bağ oluştururlar" (Femia, 1987: 130). Özetlemek gerekirse, Gramsci'ye göre parti, bürokratik değil, demokratik merkeziyetçilik ve farklı karar alma düzeylerinin karşılıklı etkileşimi temelinde 'organik' işlev görmesi gerekmektedir. "Sürekliliği ve düzenli deneyim birikimini sağlayan liderlik aygıtının sağlam çerçevesine tabandan unsurların sürekli olarak eklenmesi" yoluyla. (Gramsci, 1991: 188). Gramsci organik yapıyı, parti içi demokrasinin ve demokratik kamusal pratiğin

korunması için bir savunma mekanizması olarak görülüyordu. “(...) merkezi ve yerel organlar, güçlerini her zaman üst üste bindirilmiş olarak değil, partinin iradesinden kaynaklanmış olarak görmelidir(...)” (Hoare, 2014: 365). Bu durum eleştiri ve etki açısından iletişimsel müdahale için yeni bir alan oluşturmaktadır. Çünkü hegemonya her zaman değişken ve tartışmalıdır; farklı bilinç ve örgütlenme derecelerine sahip çoklu cephelerde çoklu talepler ve meseleler etrafında bir mücadele alanı oluşmaktadır. Gramsci karşı hegemonya terimini kullanmamış olsa da belirli koşullar altında örgütlerin, liderlerin ve organik entelektüellerin, yeni muhalif bir sağduyu ile kapitalist yönetimlere karşı muhalif bloklar olarak örgütlenmesinin nasıl olacağını ortaya koymaktadır. “Yeni entelektüellerin varlık tarzı, artık duyguların ve tutkuların dışsal ve anlık hareket ettiricisi olan belagatten değil, kurucu, düzenleyici, ‘sürekli ikna edici’ olarak pratik hayata aktif katılımdan oluşabilir.” (Gramsci, 1971: 141-142). Gramsci, organik entelektüellerin popüler, kültürel formları ve işaretleri işçi sınıfının devrimci enerjilerini yeniden düzenlemek, kapitalizmi devirmek ve üniter bir proleter kültürü inşa etmek için nasıl kullanabileceğini çalışmalarında belirtmektedir. Bu nedenle, “(…) yeni entelektüeller, hegemonik bir güçten ziyade içselleştirilmiş bir güç olarak, seçkin, muğlak ve yabancılaştırıcı bir iletişim tarzından kaçınarak, kitleleri kendi özgürleştirici felsefelerine dahil etmeleri gerekir” (Gramsci, 1971: 142). Gramsci, geleneksel entelektüelleri asimile etmenin önemini anlamış olsa da bazen geleneksel entelektüeller, kitlelerle yeni bir demokratik ilişki geliştirerek kitlelileri yeniden bir hegemonyanın altında birleştire bilir.

Dahası, farklı görüşlerin özgürlüğü için açık tartışmalar, entelektüel faaliyetler ve siyasetin demokratikleşmesi gerekmektedir. Kimse yeri doldurulamaz hale gelmemeli ve entelektüeller, kurumsal zihniyetine meydan okunmalıdır. Yeni özgürleştirici bilinç, tarihsel ana ait sözlerle ifade edilen, işçi

sınıfının sosyal ve kültürel yaşamının dokusuyla organik olarak bağlantılı ve bütünleşmiş olması gerekmektedir.

Medya, İdeoloji ve Hegemonya

İdeoloji, kavranması zor ama önemli bir kavramdır. Bir medya metninin ardındaki fikirler, o medya metnini üretenlerin gizli (veya bazen o kadar da gizli olmayan) gündeminden oluşmaktadır. Görünüşte basit bir medya metninde bulunabilecek farklı ideolojik söylemleri tanımlayabilmek önem arz etmektedir. Basitçe ideoloji, bir süreç veya kurumun temelini oluşturan ve sosyal ilişkilere yol açan bir fikirler bütünü veya inançlar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Bu inançlar çoğunlukla toplum içindeki yönetici/baskın grupların sahip olduğu inançları yansıtmaktadır. Herhangi bir toplumda kabul edilen ve üzerinde anlaşmaya varılan inançlar, yönetici sınıfın inançlarıdır ve aynı zamanda tüm fikirleriyle entelektüel güç, yönetici gücü temsil etmektedir.

Hegemonya kavramı, kültür ve ideolojiye odaklanması nedeniyle medyadaki temsillerin araştırılmasında çok ciddi önem arz etmektedir. Özellikle bir kültür endüstrisi olarak ticarileşen medya, politik gerçeklik ve sembolik gerçeklik olmak üzere iki sistem üzerinde yoğunlaşmaktadır.

> Politik gerçeklik, gerçekliğin bir ifadesidir… Öte yandan, herhangi bir gerçekliğin toplumsal açıdan değerli ve anlamlı olabilmesi için dilsel araçlarla bağlantılı olması gerekir. O durum, dilin manipülasyonunu ifade eder. Manipülatör, bilgi kisvesi altında doğrudan veya dolaylı olarak kendi düşüncelerini veya fikirlerini empoze etmeye çalışır (Bozkurt, 2021: 291-302).

Sembolik gerçeklikte ise ticari medya olarak günlük kültürel deneyimde hâlâ merkezi bir yer işgal etmektedir. “Medya gücü nedeniyle kendi başına semboller inşa edebilir… Medyanın, bireyin benlik algısını etkilemek için ortak kültürel semboller yaratma ve kullanma yolları bulunmaktadır” (Boyd, 2010: 59-62). Bununla birlikte, bu iki gerçeklik sürekli etkileşim halinde kalmaktadır.

Medya çalışmaları, medyayı, çeşitli kültürlerde farklı sosyal grupların ortaya çıktığı politik ve kültürel bir kamusal alan ve aynı zamanda baskın olan hakkında fikir birliği oluşturan kültürel bir ürün olarak odaklamaktadır. Habermas, (1991: 185) göre, "sosyal refahın ilerlemesi, kültür endüstrilerinin büyümesi yoluyla kamusal alanın eşzamanlı bir deformasyonunu tanımlar. Basını bir manipülasyon aracına dönüştürdüler: Ayrıcalıklı özel çıkarların kamusal alanı işgal ettiği bir kapı haline geldi." Habermas, kamusal alanın yanılsamalarının yalnızca liderlerin kararlarına onay vermek için sürdürüldüğü ve gücün "yeniden feodalleştirilmesinden[10]" söz etmektedir. İnsanlar etkili bir şekilde iletişim kurmak için ortak kültürel anlamlara sahip semboller kullanmaktadırlar. Semboller, maddi ürünler, eğitim ve hatta insanların konuşma biçimleri dahil olmak üzere hemen hemen her şeyden oluşabilmektedir. Medya da bireyin benlik algısını etkilemek için kültürel semboller yaratma ve kullanma yollarını kullanmaktadır. Medya ayrıca diğer ticari olmayan sembolleri de yaymaktadır: Milli değerler, dini imgeler ve ünlülerin medyadaki temsilleri ortak sembolik anlamlara dönüşmektedir.

Bu büyük çıkarlar evriminin, "yapısal" ve "epistemolojik" (Hall, 1977: 333–334) olduğu kadar bir grubun "maddi çıkarlarının" "doğru ifadesi" (Hawkes, 2003: 114) olarak anlaşılması gerekmektedir. Bu nedenle söylem, "önemli ideolojik mücadelelerin yer aldığı bir kültürel hegemonya alanı" (Fairclough, 1995: 91) olarak kavramsallaştırılmaktadır. İdeoloji bu anlamda "dil kullanımıyla iç içedir ve onu çevreleyen sosyal ve maddi bağlamla diyalektik bir ilişki içindedir" (Fairclough ve Wodak, 1997: 258-254). Medya, "ideolojinin açık ve somut hale geldiği tanım, çağrışım, sembol ve retorik alanları" üretmektedir. (Gitlin, 1980: 2).

[10] Bkz: Habermas, J. (1991). The Structure Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society. Trans. Thomas Burger with Frederick Lawrence. Cambridge, MA: MIT Press.

Medya söylemi bağlamında haber medyası türler arasında kullanılan dil olarak ideoloji için önemli bir alandır. "Medyada ideolojinin kodlanması, büyük ölçüde, gazeteciliğin kurumsal pratiklerini etkileyen bir dizi yapısal zorunluluğun" (Hall ve diğerleri, 1978: 60) sonucudur. Özümsenmiş kültürel kodlar ve rutinler, bazı olayların medya tarafından haber değeri varmış gibi algılanmasına ve olayları habere dönüştürmelerine neden olmaktadır. Buna haberin satılabilir olması anlamına gelen ekonomik bir boyut da eklenmektedir. Bu nedenle "medya yalnızca olaylara, çatışmalara ve kişilere odaklanmakla kalmaz, aynı zamanda elit haber kaynaklarının kullanımıyla sonuçlanır, çünkü bunlar hem erişilebilir hem de algılanabilirdir" (Hall ve diğerleri, 1978: 62). Ayrıca medyanın ideolojik sınırlar üzerinde etkileri bulunmaktadır, çünkü "medyadaki güçlü aktörler daha sonra bir durumun birincil tanımlayıcıları haline gelebilmektedir, yani sorunun ne olduğunu tanımlarlar" (Hall ve diğerleri, 1978: 98). Medya söyleminde ideolojinin tezahürü, medya söyleminin genel ideolojik karakterini algılamak için de önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Medya şirketlerinin egemenliği ve çıkarlarını koruma çabası, haberlerin tipik olarak öncelikle bir izleyici kitlesine hitap etmesine yol açmaktadır. Belirli bir haber olayı için kullanılan argümanlar, aktörler ve dil, genellikle belirli sorunun nasıl tanımlandığı ve belirli bir siyasi bağlamda neyin doğru ve meşru olduğu düşünülenlerle sınırlıdır (Gitlin, 1980: 38). Medya kendisinin objektiflik olduğu iddiasında bulunarak eylemlerini meşru kılabilmektedir. Tarafsızlık iddiasında bulunmak için "medya kriz zamanlarında bazı muhalifleri dışlamak yerine hegemonik çerçevede medya tarafından doğrulanabilir bir değişiklik meydana getirir" (Gitlin, 1980: 269). Böyle bir durumda örtük olarak belirli çıkarları savunmak için medya, kendisini ideolojiden bağımsız olarak sunarak (aslında kendi rolünü gizleyerek) adil bir yaklaşım sergilediğini savuna bilmektedir. Gitlin'e (1980: 273) ifadesine göre "Böyle bir değişim, ılımlı muhalefetin veya eleştirinin kabulünü içerirken, bunları sorunlu olarak gören daha radikal açıklamalardan

kaçmış olur.” Özetle medyanın olaylara nasıl tepki vermeleri gerektiği ve bunları nasıl haber yapmaları konusunda halkın algısını kontrol etmeye veya dönüştürmeye çalışan güçlü seçkinlerin ideolojik baskıları altında ezilmektedir.

Medya hegemonyası, medya kurumlarının belirli politik ekonomik yapısı içinde üretim, dağıtım, ideolojik pratikler, düzenleyiciler olarak ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir hegemonyanın temel bileşeni ‘rıza’ya dayanmaktadır: hegemonik güçler tahakküme çok zorda kalmadıkça başvurmadıkları gibi, gruplar veya sınıflar arasında birinin diğerlerini temsil ettiği ve yönlendirdiği rızaya dayalı ilişkiler ile yürütmektedirler. “Alt ve müttefik gruplar ve sınıflar, hegemonik ilişkiye bağlı kaldıkça maddi, politik ve/veya kültürel faydalar elde ederler” (Artz ve Murphy, 2000: 71). Böylece gruplar, zorlama veya tahakküm yoluyla değil, bir çeşit liderlikleri yoluyla hegemonik hale gelmektedirler. Medya hegemonyası, bir veya bir grubunun tekelini veya hakimiyetini göstermekten ziyade saklı tutma eylemi içine girmektedir. Böylelikle bir veya bir grubunun ideolojilerinin kabulü, norm haline geldikçe belirli medya yapıları ve bu medya yapılarının uygulamaları baskın hale gelmektedir.

Bununla birlikte medya toplumun gerçeklik algısını etkiler ve toplumun bireyleri hegemonik gruplar tarafından kontrol edilmektedir. Çoğu durumda, toplumun bireyleri bir şekilde birisi tarafından kontrol edildiklerinin farkına varmamaktadır. Bu nedenle medya, toplum üzerindeki hegemonik kontrolün bariz bir örneğidir. Toplumun gerçeklik algısını kaybetmesi ve hegemonik gruplar tarafından kontrol edilmesi, toplum içinde bireysellik kaybına ve her türlü bilginin temsiline yol açmaktadır.

> İkna edici bir mesaja maruz kalan bireylerin başkaları üzerinde kendilerinden daha fazla etki algılayacaklarını öngörür. Terim, önermeyi başkalarının tutumları üzerinde etkili olduğuna, ancak kendileri gibi insanlar üzerinde etkisi olmadığına ikna olmuş

gazetecilerle olan kişisel deneyimlerine dayandıran (Davison, 1983: 1-15).

Örneğin; birkaç gün önce baskın olan politik güç tarafından yapılan basın açıklaması medyada (yazılı, sözlü vs.) yayınlandığı düşünüldüğünde, medyada yayınlanan bu basın açıklamasında politik gücün icraatlarını ve bunlara karşı övgüleri görmek muhtemeldir. Bu basın açıklamasındaki icraatlar daha çok elit sınıfı etkiliyor olmasına rağmen doğrudan alt sınıfı etkilemese de medya hegemonyası tarafından sürekli bu icraatların olumlanması ve alt sınıftaki kişilerin bu olumlamaya sürekli maruz kalması, onların da elitler ile aynı kanaatları paylaşmasına neden olacaktır. Medya böylelikle elit olanların yani azınlıkların çıkarlarını temsil ederken, çoğunluğun yani alt sınıfın buna sessiz kalmasını ve hata onaylarını almaktadır.

Çok az kişinin siyasetle doğrudan kişisel deneyimi olduğu için, dolayımlı bilgi, kolektif düzeyde bireylerin sosyal gerçeklik algılarını etkileme yeteneğine sahip olmaktadır. Yani medya, kamuoyu algılarını etkilemeye ek olarak sosyal düzeydeki yargıların belirginliğini artırmaktadır. Buna kişisel olmayan etki denmektedir. Tyler ve Cook'un (1984: 693 –708) bu olgu, tarihsel olarak, iki yargı düzeyi arasında ayrım yaptığı sosyal psikolojide yer almıştır: "kişisel (kişinin kendi koşulları ve riskleri hakkındaki inançları) ve toplumsal (daha geniş topluluğun koşulları hakkındaki inançları).

Özetle medya hegemonyası, belirli bir medya üretim, dağıtım ve kullanım sisteminin baskın hale geldiği ilişkileri ve uygulamaları ifade eder, çünkü mevcut ve ortaya çıkan medya kuruluşları, o belirli medya sisteminin liderliğini, modelini ve normunu takip eder. Bu nedenle herhangi bir hegemonik liderliğin kurulmasında kültür, ideoloji ve entelektüel yapılara önemli bir araçsallık verilirken, medyayı hegemonya kurumları olarak tanımlamak doğru olacaktır.

Kapitalist medyanın egemenliğine dair endişeler, iletişim uzmanları tarafından geniş çapta eleştirilmiştir. “Herman ve Chomsky başından beri büyük şirketlere ait medyanın hakimiyetinden dolayı çeşitli eksiklikler ve tehlikeler görmüşlerdir” (Shemelis, 2016:1-3). Bu durum tehlike, dürüst ve tarafsız gazeteciliğin kaybıdır: Gazeteci tarafsız, dengeli ve kamu yararına uygun bilgi sunamaz. McChesney (2015: 426) göre, “kapitalist medyanın egemenliğini demokrasiye yönelik tehditlerle ilişkilidir.” Medya holdingleri demokrasiyi korumak yerine demokrasiyi tehdit etmektedir. “Medya sahipleri, çıkarlarına uygun değilse farklı sesleri kolayca karalayabilir. Gazeteciler ise medya sahibinin buna hakkı olduğunu düşündüğü için medya sahibinin bu tarz tutumunu sorgulamaz” (McChesney, 2015: 433). Gazetecilerin, medya sahiplerinin işleriyle ilgili olumsuz haber yapmaktan kaçınmaları zaten yazılı olmayan bir kuraldır. Demokratikleşme bağlamında, medyanın az sayıda medya girişimcisi tarafından kontrol edilmesi, kamu yararı için alternatif bir bilgi ortamı olarak önemini koruyan alternatif medyanın rolü güçlendirmektedir. Bu nedenle, büyük ölçüde büyük medya şirketlerinin kontrolünde olan ana akım medyada yeri olmayan alternatif seslere yer açmak için alternatif medyanın varlığı mantıklı ve önemli hale gelmektedir. “Alternatif medya, kamusal diyaloğu seslendirmeye ve ana akım söylemin egemenliğinin ortasında marjinalize edilmiş insanlara yer açmaya çalışır” (Ibrahim ve diğerleri, 2014: 201). Alternatif medya sadece yozlaşmış ve baskıcı bir rejimde değil, normal görünen bir siyasi ortamda da karşımıza çıkabilir. “Alternatif medya, halk yanlısı ya da halk yanlısı olmayan hegemonik yapılarda marjinalize edilen bir dizi topluluk ya da etnik grup tarafından hegemonik egemenliğine yanıt vermek için ortaya çıkabilir” (Ibrahim ve diğerleri, 2014: 119). Alternatif medyaya muhalefetin konumu, ana akım medyaya karşı hegemonya karşıtı olarak konumlandırmaktadır. Karşı hegemonya, marjinalleştirilmiş ve ötekileştirilmişlerin her zaman sessiz ve itaatkâr olmadığını göstermektedir. Alternatif medyaya sayesinde

karşı hegemonya biçimleri, anti-kapitalizm, anti-küreselleşme, anti-liberalizm gibi ideolojik direniş biçimlerinde ortaya çıkabilir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, Gramsci'nin mirası olan hegemonya gibi geniş bir konuyu ideoloji, kültür, entelektüeller ve medya bağlamında özet olarak değerlendirmektir. Ayrıca çalışmanın bir diğer amacı hegemonya teorisinin yanı sıra anlam mücadelesinin tartışmalı alanları olarak görülen kültür, ideoloji, entelektüel ve medyaya dair pek çok iç görüsünü sunmak ve bu birbiriyle bağlantılı konular için geçmişe ve bugüne dair bir tartışma ortamına davet etmektedir. Gramsci, kendi bakış açısına göre ideoloji ve kültür ile örtüşen üç temel alanının ana hatlarını çizdi: "altyapı-üstyapı", "sağduyu" ve "entelektüel gruplar." Gramsci hegemonya kavramını günümüzde yeniden değerlendirmek için iyi bir başlangıç noktasıdır.

Gramsci egemen sınıfın konumunu nasıl koruduğunu açıklamak için toplumun ideolojik ve ahlaki liderliği kavramını ortaya attı ve proletaryanın burjuvazi karşısında toplumun liderliğini kazanmak için kendi "karşı-hegemonyasını" (veya alternatif fikirler dizisini) geliştirmesi gerektiğini savundu. Gramsci ekonomik determinizmi toplumsal değişimin bir açıklaması olarak reddetti: kapitalizmden komünizme geçiş basitçe ekonomik güçlerin bir sonucu olarak gerçekleşecekti. Kitlesel işsizlik ve düşen iş ücretleri gibi faktörler devrim için önkoşullar yaratsa da değişimin gerçekten gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini belirlemede işçi sınıfının kararlığı ve yönetimi ele alması merkezi bir rol oynayacaktı.

Bu nedenle, özellikle işçi sınıfının yoksulluğunun arttığı ekonomik kriz zamanlarında, yönetici sınıfın altını oyma olasılığı her zaman bulunmaktadır. Ancak bu, proletarya tarafından "karşı-hegemonik" bir blok inşa edebilmesi, yani topluma ahlaki ve ideolojik liderlik sunabilmesi durumunda gerçekleşebilmektedir. Gramsci'ye göre, işçi sınıfları bu fikir savaşını ancak kendi sınıf

bilincine sahip ve alternatif bir vizyon yansıtabilen “organik entelektüellerini” oluşturarak kazanabilirdi.

Açık emperyalizmden çok Gramsci’nin hegemonyası, çağdaş kitle kültürü ve medyayı karakterize etmektedir. Dünyayı anlama, temsil etme ve deneyimleme biçimlerindeki paradigma değişikliği, yeni ve agresif bir kurumsal teleolojiye hizmet etmektedir. Demokratikleşme vaadi ve potansiyeli taşıyan yakınsamalar, dikey bütünleşme ve tekelleşmeye doğru çökmektedir. Bu süreçte kültürel egemenlik, her bireyi bir tüketiciye indirgeyen ve insanlığın uçsuz bucaksız alanlarının gerçek ve kalıcı kaygılarını dışlayan homojenleştirilmiş, bireysellikten soyutlamaktadır. Bu nedenle Gramsci’nin söz ettiği organik entelektüeller bir canlanma, bilgi ve teknoloji çağının sahte devrimine karşı koymalıdır.

Kaynakça

Althusser, L. (1971). “Ideology and ideological state apparatuses (Notes towards an investigation).” Translated by Ben Brewster. New York and London.

Âmin, A. ve Sidkar, M. (2016). Antonio Gramsci’s Political Thought: An Analysis. Research on Humanities and Social Sciences Vol.6, No.18, 2016.

Artz, L. ve Murphy, B. O. (2000). Cultural Hegemony in the United States, Feminist Perspective on Communication. New York. SAGE Publications, Inc. DOI: https://dx.doi.org/10.4135/9781452204673.

Boyd, C. J. (2010). *Consumer psychology*. Open University Press-McGraw-Hill Education (UK).

Bozkurt, G. (2021). THE CONTRADICTION BETWEEN POLITICAL REALITY AND IDEOLOGY OF MEDIA, İletişim Çalışmaları Dergisi, 7(2), 291-302. DOI: 10.17932/IAU.ICD.2015.006/icd_v07i2004.

Böhm, F. (2018). Hegemony Revisited A Conceptual Analysis of the Gramscian Concept of Hegemony in International Relations Theory. Master Thesis. Lund University Faculty of Social Science.

Carroll, W. K. (2009). Hegemony, Counter-hegemony, Anti-hegemony. University of Alberta Libraries. DOI:10.18740/S44G7K.

Coben, D. (1998) Radical Heroes: Gramsci, Freire and the Politics of Adult Education. New York and London: Garland Publishing. Taylor and Francis.

Coben, D. (1998). Radical heroes: Gramsci, Freire, and the politics of adult education. New York, NY: Garland.

Daldal, E. A. (2014). “Power and ıdeology in Michel Foucault and Antonio Gramsci,” Review of History and Political Science, vol.2, pp.149-167.

Davison, W. P. (1983). The third-person effect in communication. Public Opinion Quarterly. Volume 47. Issue 1. https://doi.org/10.1086/268763.

Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. In T. van Dijk (Ed.), Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction (Vol. 2, pp. 258-284). London: Sage.

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analyisis The critical study of language.* Longman. London.

Femia, J. V. (1987). Gramsci’s Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process. Clarendon Press. Oxford University. ISBN-10: 0198275439.

Foucault, M. (1981). The Order of Discourse. London: Routledge.

Fuchs, C. (2016). Reading Marx in the Information Age. New York: Routhledge. ISBN 9781138948563.

Fuchs. C. (2010). Alternative Media as Critical Media. European Journal of Social Theory. Volume 13. Issue 2. Doi:10.1177/1368431010362294.

Gitlin, Thomas, (1980). The Whole World is Watching: The Making and the Unmaking of the New Left. Berkeley: University of California Press.

Gramsci, A. (1971) Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci, edited and translated by Q. Hoare and G. Nowell Smith. London: Lawrence and Wishart.

Gramsci, A. (1971). “The Intellectuals”, in Selections from the Prison Notebooks. Translated and Edited by Q. Hoare and G. N. Smith. New York: International Publishers, page 3-23.

Gramsci, A. (1985). Selection from cultural writings. (D. Frogacs & G. Nowell-Smith, Eds.; W. Boelhower, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gramsci, A. (1991). Selections from The Prison Notebooks of Antonio (ed. Smith, H. and Smith, N.) London.

Habermas, J. (1991). The Structure Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society. Trans. Thomas Burger with Frederick Lawrence. Cambridge, MA: MIT Press.

Hall, S. (1977). Culture, the Media, and the “İdeological Efekt”. (Edt. Morly, D). Duke University Press. DOI: https://doi.org/10.1215/9781478002413. ISBN electronic: 978-1-4780-0241-3. Publication date: 2018.

Hall, S. (1997). ‘Gramsci’s Relevance for the Study of Race and Ethnicity’ in D. Morley and K.-H. Chen (eds) Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies, London: Routledge.

Hall, S. (1997). Representation Cultural Representations and Signifying Practices. The Open University. SAGE Publications London.

Hall, S. Hobson, D. Lowe, A. Willis, P. (1980). Culture, Media, Language. London. Hutchinson.

Hawkes, D. (2003). *Ideology (The New Critical Idiom).* Routledge. London. ISBN-10: 0415290120.

Hegel, G.W.F. (2010). Civil Society, in Elements of the Philosophy of Rights, ed. Allen W. Wood. United Kingdom: Cambridge University Press.

Hoare, Q. (2014). *Antonio Gramsci: Selections from Political Writings 1910-1920.* Aakar Books. India. ISBN-10: 9789350022573.

Ibrahim, I. S. Achmad, B. A. (2014). Komunikasi & Komodifikasi: Mengkaji Media dan Budaya Dalam Dinamika Globalisasi. Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia. ISBN: 978-979-461-901-8.

Işık, D. (2020). A FOUCAULDIAN READING OF DAVE EGGERS'S THE CIRCLE. JOMOPS / Volume: 1 / Issue: 2. 10.47333/modernizm.2020265884.

Jones, S. (2016). ANTONIO GRAMSCI. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. ISBN 0-203-62552-8.

Kendie, D. (2006) "How Useful is Gramsci's Theory of Hegemony and Domination to the Study of African States," African Social Science Review: Vol. 3: Iss. 3, Article 5.

Kiraz, S. ve Kestel, S. (2017). Kadınların Madun Sorunsalı ve Bir Alternatif Olarak Yeni Medyada Dijital Aktivizm: Change.org. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi 2017; 53: 139-163. DOI: 10.17064/iuifd.321654.

Kollmeyer, C. J. (2005). Explaining Consensual Domination: Moving Beyond the Concept of Hegemony. UC Santa Barbara: Global Studies. Retrieved from https://escholarship.org/uc/item/0rj9f4dm.

Krancberg, S. (1986). Common Sense and Philosophy in Gramsci's "Prison Notebooks". Social Thought and Research. Vol. 32, No. 2. https://www.jstor.org/stable/20100158.

Kurtz, D. V. (1996). Hegemony and Anthropology: *Gramsci, exegeses, reinterpretations*. Sage Journals. Volume 16, Issue 2. https://doi.org/10.1177/0308275X9601600202.

McChesney, R.W. (2015). Rich Media Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times. New York: The New Press.

Morton, A. D. (2007). Unravelling Gramsci. Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy. London: Pluto Press.

Öztan, G. Gürkan (2016). "Korporatizm- Özgürlükten Yoksun Bir Üçüncü Yol Vaadi", 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, (Haz. H. Birsen Örs). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. s. 517- 542.

Rupert, M. (1998). (Re-) Engaging Gramsci: A Response to Germain and Kenny. Review of International Studies Vol. 24, No. 3. DOI: https://doi.org/10.1017/S0260210598004276.

Schwarzmantel, J. (2009). Introduction. Gramsci in his time and in ours. London: York: Routledge.

Shemelis, A. (2016). A Critique of Edward Herman and Noam Chomsky's Manufacturing Consent: The Political Economy of Mass Media. J Archit Eng Tech. Vol. 5. doi: 10.4172/2168-9717.1000176.

Simon, R. (1999). Gramsci's Political Thought: Introductory Essay. ElecBook. London.

Steans, J. Pettiford, L. Dietz, T & El-Anis, I. (2010). An Introduction to International Relations Theory. Perspectives and Themes. Essex: Pearson Education Limited.

Stoddart. M. C. J. (2017). Ideology, Hegemony, Discourse: A Critical Review of Theories of Knowledge and Power. Social Thought and Research. Vol. 28. https://www.jstor.org/stable/23252126.

Tabugon, G.8B. (2015). Intellectuals as Prime Agents of Antonio Gramsci's Philosophy of Proletarian Hegenomy. Annals of

Studies in Science and Humanities Volume 1 Number 1. Caraga State University. ISSN 02408-3631.

Tuchman, G. (1978). Making News: A Study in the Construction of Reality. New York: Free Press.

Tyler, T. R., & Cook, F. L. (1984). The mass media and judgments of risk: Distinguishing impact on personal and societal level judgments. Journal of Personality and Social Psychology, 47, 693 –708.

Worth, O. (2009). Beyond World Order and Transnational Classes. The (re)application of Gramsci in Global Politics. London and New York: Routledge.

Zembylas, M. (2013). Revisiting the Gramscian Legacy on Counter-Hegemony, the Subaltern and Affectivity: Toward an 'Emotional Pedagogy' of Activism in Higher Education. Critical Studies in Teaching and Learning. Volume: 1 Issue: 1. DOI: 10.14426/cristal. v1i1.2.

BÖLÜM 6

KENTSEL ARAMA KURTARMA ÇALIŞMALARINDA GÖREV ALAN PERSONELİ BEKLEYEN RİSKLER

ERDEM SOYLU[1]
EMRE SAFA TENGİLİMOĞLU[2]

Giriş

Afetler; toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan olaylardır. Afetler meydana geldikleri andan itibaren insan hayatı üzerinde ciddi fiziksel, sosyal ve psikolojik etkiler oluşturmaktadır.

Afetler, meydana geldikleri andan itibaren insan hayatı üzerinde ciddi fiziksel, sosyal ve psikolojik etkiler oluşturmaktadır. Bu etkilerin azaltılmasında en önemli rolü üstlenen faaliyetlerden biri kentsel arama kurtarma çalışmalarıdır. Kentsel arama kurtarma; çökmüş veya ağır hasar görmüş yapılarda, enkaz altında kalan

[1] Öğretim Görevlisi Erdem SOYLU, Gümüşhane Üniversitesi Kürtün MYO Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü/Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Pr. Gümüşhane-Türkiye ORCID: 0000-0002-9884-031X
[2] Öğretim Görevlisi Emre Safa TENGİLİMOĞLU, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Teknik Bilimler MYO Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Programı ,Kütahya-Türkiye ORCID: 0000-0003-4051-8499

canlıların yerinin tespiti ve güvenli şekilde kurtarılmasını amaçlayan, yüksek risk içeren bir müdahale sürecidir.

Bu etkilerin azaltılmasında en önemli rolü üstlenen faaliyetlerden biri kentsel arama kurtarma çalışmalarıdır. Kentsel arama kurtarma; çökmüş veya ağır hasar görmüş yapılarda, enkaz altında kalan canlıların yerinin tespiti ve güvenli şekilde kurtarılmasını amaçlayan yüksek riskli bir müdahale sürecidir.

Afet yönetimi: Afet sonucu doğacak olayların önlenmesi veya zararların azaltılmasına yönelik ve afet öncesinde, afet sırasında ve sonrasında yapılması gereken çalışmaların planlanması ve uygulanması için toplumun tüm kaynaklarını kurumlarını sürece katarak yönetmesi işidir.

Bu süreçte görev alan personel, zaman baskısı altında, sürekli değişen ve öngörülemeyen tehlikelerin bulunduğu ortamlarda çalışmaktadır. Bu nedenle personel güvenliğinin sağlanması, afet müdahale kapasitesinin sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır

Kentsel Arama Kurtarma Çalışmalarının Genel Özellikleri

Kentsel arama kurtarma çalışmaları; çok disiplinli ekiplerin koordinasyon içinde görev yaptığı, ileri düzey teknik bilgi ve ekipman gerektiren operasyonlardır. Enkaz ortamının dinamik yapısı, uzun süreli fiziksel ve zihinsel efor gerektirmesi ve komuta-kontrol sistemi altında yürütülmesi bu çalışmaların temel özellikleridir.

Kentsel Arama Kurtarma Personelini Bekleyen Riskler

Enkaz alanlarında karşılaşılan riskler yapısal, fiziksel, kimyasal, biyolojik, psikolojik ve operasyonel olmak üzere çeşitli başlıklar altında incelenmektedir.

Yapısal ve Fiziksel Riskler

Hasar görmüş yapılarda ikincil çökmeler, dengesiz yapı elemanları, yüksekten düşme riski ve ağır yük kaldırmaya bağlı yaralanmalar sıkça görülmektedir. Artçı depremler ve titreşim oluşturan ekipman kullanımı bu riskleri artırmaktadır.

Enkaz alanlarında karşılaşılan en temel riskler yapısal ve fiziksel niteliklidir. Hasar görmüş yapılarda;

- İkincil çökmeler,
- Dengesiz kolon, kiriş ve döşeme elemanları,
- Yüksekten düşme ve boşluklara düşme riski,
- Kesici ve delici yapı elemanları,
- Ağır yük kaldırmaya bağlı yaralanmalar

sıkça görülmektedir. Özellikle artçı depremler ve titreşim oluşturan ekipmanların kullanımı, bu risklerin şiddetini artırmaktadır.

Yangın, Patlama ve Kimyasal Riskler

Doğal gaz ve elektrik tesisatlarının hasar görmesi sonucu gaz sızıntıları, patlayıcı ortam oluşumu ve elektrik çarpması gibi riskler ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca asbest ve toksik maddeler personel sağlığını tehdit etmektedir.

Kentsel arama kurtarma çalışmalarında yangın ve patlama riski önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Doğal gaz, LPG ve elektrik tesisatlarının hasar görmesi sonucu;

- Gaz sızıntıları,
- Patlayıcı ortam oluşumu,
- Elektrik çarpması,
- Yanıcı ve toksik maddelere maruz kalma

gibi riskler ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca endüstriyel yapılarda veya eski binalarda bulunan asbest ve kimyasal maddeler, kurtarma personelinin sağlığını ciddi şekilde tehdit etmektedir.

Biyolojik ve Sağlık Riskleri

Yoğun toz ve partikül solunması, enfeksiyon riski, kontamine çevresel unsurlar ve haşereler aracılığıyla bulaşan hastalıklar personelin karşılaştığı başlıca biyolojik risklerdir.

Uzun süreli enkaz çalışmaları sırasında personel, çeşitli biyolojik risklere maruz kalmaktadır. Bunlar arasında;

- Yoğun toz ve partikül solunması,
- Açık yaralardan enfeksiyon kapma riski,
- Kontamine su ve çevresel unsurlar,
- Kemirgenler ve haşereler aracılığıyla bulaşan hastalıklar

yer almaktadır. Bu riskler, solunum yolu hastalıkları ve cilt enfeksiyonlarının yanı sıra uzun vadeli meslek hastalıklarına da yol açabilmektedir

Psikolojik Riskler

Kentsel arama kurtarma faaliyetleri yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik açıdan da yüksek risk taşımaktadır. Yoğun can kaybına tanıklık edilmesi, özellikle çocuk vakaları, uzun çalışma süreleri ve uykusuzluk; personelde akut stres bozukluğu, tükenmişlik sendromu ve travma sonrası stres bozukluğu gibi psikolojik sorunlara neden olabilmektedir.

Operasyonel ve Ekipman Kaynaklı Riskler

Kentsel arama kurtarma çalışmalarında kullanılan hidrolik kesiciler, kırıcı-deliciler ve ağır kurtarma ekipmanları; yanlış kullanım veya yetersiz eğitim durumunda ciddi kazalara yol açabilmektedir. Ayrıca kişisel koruyucu donanımın eksik veya hatalı

kullanımı, iletişim ve koordinasyon eksiklikleri operasyonel riskleri artırmaktadır.

Çevresel ve Lojistik Riskler

Aşırı sıcak veya soğuk hava koşulları, gece çalışmaları, yetersiz beslenme ve su temini gibi çevresel ve lojistik faktörler, personelin fiziksel performansını düşürmekte ve hata yapma olasılığını artırmaktadır

Risklerin Azaltılmasına Yönelik Önlemler

Yapı stabilitesinin izlenmesi, gaz ve elektrik kaynaklarının kontrol altına alınması, uygun kişisel koruyucu donanım kullanımı, vardiya planlaması ve psikososyal destek hizmetlerinin sağlanması personel güvenliği açısından kritik öneme sahiptir.

Kentsel Arama ve kurtarma personelinin eğitimi

Eğitim:Arama ve Kurtarna personelinin mesleki gelişimini artırabilmek adına;Bilgi,Beceri,Yetenek ve davranışlarını geliştirmek amacıyla düzenlenen teorik ve uygulamalı çalışmalardır.(2025-Enkazda arama kurtarma temek eğitim kitabı.)afad

Eğitimleri Arama ve Kurtarma personelimizi sürekli sahaya hazırlayabilmek adına belli periyotlarda eğitimlerden geçirmemiz gerekmektedir. Gelişen teknoloji ile birlikte geliştirilen ekipmanları tanıya bilmeleri mevcut çalışmaları unutmamaları teoriği pratiğe dökmeleri adına arama kurtarma personelimizi eğitimlerden geçirmemiz gerekmektedir. Hayat kurtarmak sağlık etkilerini azaltmak.toplumsak güvenliği sağlamak ve etkilenen insanların temel geçim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla afet esnasında veya hemen sonrasında acil hizmetlerin ve toplumsal yardımın temin edilmesidir müdahale. Müdahale personeli olarak görev yapan Arama Kurtarmacaların eğitimleri çok önem arz etmektedir.

Sonuç

Kentsel arama kurtarma çalışmalarına katılan personel, afet müdahalesinin en riskli görevlerinden birini üstlenmektedir. Risklerin doğru tanımlanması ve yönetilmesi, hem personel sağlığının korunması hem de müdahale etkinliğinin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Afad. (2025). Enkazda Arama Ve Kurtarma Temel Eğitim Kitabı. Ankara.

Afad. (2022). Kentsel Arama Ve Kurtarma El Kitabı. Ankara.

Insarag. (2020). Insarag Guidelines. United Nations.

Ifrc. (2017). Urban Search And Rescue Guidelines. Geneva.

Osha. (2015). Urban Search And Rescue Safety Manual.

Who. (2018). Health Risks In Disaster Response Operations.

Ağar, E., Kırtaş, H. A., & Korkmaz, K. (2022). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemiyle Finansal Performans Analizi: İtfaiye Malzemeleri Ve Çok Maksatli Yangin Müdahale-Kurtarma Araçlari İhracati Yapan Bir Firma Uygulamasi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *12*(2), 748-769.

Buldu, B., Aykul, H., Aygahoğlu, A., Danış, A., Danış, S. G., & Telli, A. (2024). Kapalı Alan Yangınlarıyla Mücadelede Yeni Stratejiler Ve Yangın Eğitimlerinde Simülasyon Sistemlerinin Önemi: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Yangınla Mücadele Eğitim Ve Araştırma Simülasyonu Örneği. *Uluslararası Sosyal Ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi*, *5*(2), 361-383.

Buldu, B., & Tengilimoğlu, E. S. (2024). Türkiye'nin Kriz Yönetimi Odaklı Afet Yönetimi Stratejisinde Yaşanan Sorunlar Ve Kriz Yönetiminden Risk Yönetimine Geçme Gayreti. *Social Sciences Studies Journal (Sssjournal)*, *9*(109), 5852-5858.

Cihan, A. Ş. (2025). Türkiye'de Acil Durum Eylem Planlarının Uygulanabilirliği Ve Sürdürülebilirliği. *Paradigma Sosyal Bilimler Dergisi*, *1*(1), 20-35.

Hadi Sutrisno, Himawan And Triyono, Rizky Danu Rahmanto (2017) *Designing A Firefighter Motorcycle As An Effort*

To Provide An Early Response To Fire Disaster / Himawan Hadi Sutrisno And Triyono. Journal Of Mechanical Engineering (Jmeche), Si 4 (1). Pp. 249-261. Issn 18235514

Lestari, F., K. Kim, A. Adiwibowo, D. F. Octaviani, M. Fisher, And E. Yamashita. 2023. "Improving Service Coverage And Response Times For Three-Wheeled Mobile Fire Units On Pari Island, Indonesia." *Transportation Research Record* **2677**, No. 1: 682–693.

Https://Www.Latimes.Com/Local/La-Xpm-2012-Sep-23-La-Me-Lafd-Motorcycles-20120924- Story.Html

Https://Www.Fireengineering.Com/Firefighting/Can-Motorcycle-Paramedics-Be-Used- Effectively-In-Western-Ems/

Çelik, H. T. Ulusal Coğrafi Bilgi Sisteminin Kurulmasi Ve Yönetilmesi Hakkinda Yönetmelik. 6. Uzaktan Algilama-Cbs Sempozyumu (Uzal-Cbs 2016), 5-7 Ekim 2016, Adana

Akyazı, H., & Göroğlu, M. (2025). Türkiye'de Bazı Büyükşehir İtfaiye Hizmetlerinin 2015– 2024 Dönemindeki Gelişimi: Çoklu Afet Yönetimi Perspektifinden Bir Değerlendirme. *Afet Ve Risk Dergisi*, *8*(3), 925-944.

Iseri, A., & Baltaci, R. (2024). Psychological Impact Of Disaster Relief Operations: A Study Following Consecutive Earthquakes In Turkey. *Disaster Medicine And Public Health Preparedness*, *18*, E128.

Https://Itfaiye.Izmir.Bel.Tr/Tr/Aracdetay/2085/39

Https://Www.Larevueautomobile.Com/Actualites/Les-Pompiers-De-Paris-Vont-Rouler-En- Yamaha-Xj6-Diversion-6761.Html

Https://Makudder.Org/Haberler/Iki-Tekerle-Itfaiye-Ve-Ambulanstan-Once-Olay-Yerindeler

Https://Www.Bursahakimiyet.Com.Tr/Gundem/Motosikletli-Itfaiyeciler-Geliyor-488859

Https://Www.Alanyatimehaber.Com/Motosikletli-Itfaiyeciler-Geliyor-Gonullulere-Cagri- Yapildi/39303/

Https://Www.Scdf.Gov.Sg/Home/About-Scdf/Media-Room/Our- Stories/Storyarticledetail/Lifesavers-On-Bikes

Https://Www.Motosiklethabercileri.Com/Etkinlikler/Iki-Tekerle-Itfaiye-Ve-Ambulanstan-Once- Olay-Yerindeler/

Https://Www.Kuzeyekspres.Com.Tr/Haber/26399553/Trabzonda-Motosikletli-Itfaiye-Timi-Kuruldu

Tokyo Fire Department. (2022). *Annual Report Of Fire Service In Tokyo*. Tokyo Metropolitan Government.

Tengilimoğlu, E. S., Anayurt, D., Barutcu, S., & Soylu, E. Japonya'da Orman Yanginlarina Müdahale Stratejileri İçinde Sivil Halkin Katkisi. *Yaz*, 69.

Tengilimoğlu, E. S., & Barutcu, S. (2022). Yeni Nesil Genç İtfaiyeciler. *Ssd Journal*, *7*(33), 453-460.

Özmen, B. (2023). Türkiye Deprem Bölgeleri Haritalarının Tarihsel Gelişimi Ve Ankara'ya Etkileri. *Afet Ve Risk Dergisi*, *6*(3), 710-722.

Https://Www.Bursahakimiyet.Com.Tr/Gundem/Motosikletli-Itfaiyeciler-Geliyor-488859 Brigade De Sapeurs-Pompiers De Paris (Bspp). (2021). *Rapport D'activité*. Paris.

London Fire Brigade. (2020). *Operational Response And Fire Investigation Report*. London. Fire Department Of New York (Fdny). (2021). *Fdny Annual Report*. New York.

Alexander, D. (2013). *Principles Of Emergency Planning And Management*. Oxford University Press.

International Association Of Fire Chiefs (Iafc). (2019). *Urban Fire Response Strategies In High-Density Cities*.Los Angeles Fire Department (LAFD). (2021). *Annual Report*. City of Los Angeles. https://www.flickr.com/photos/myfavoritepictures/9732206044

BİDGE